

— знамениті українці —

І. Коляда, Ю. Коляда, С. Вергун

**Микола
Лисенко**

Харків
«Фоліо»
2015

ББК 85.31
К62

Серія «Знамениті українці»
заснована у 2009 році

Художник-оформлювач
В. М. Карасик

Коляда І. А. та ін.

К62 Микола Лисенко / І. А. Коляда, Ю. І. Коляда, С. І. Вергун;
худож.-оформлювач В. М. Карасик. — Харків: Фоліо, 2015. —
125 с. — (Знамениті українці).

ISBN 978-966-03-5098-4 (Знамениті українці).

ISBN 978-966-03-7340-2.

Видатний піаніст, хоровий диригент, композитор Микола Лисенко (1842—1912) здобув блискучу освіту — закінчив природознавчий факультет Київського університету, потім захистив кандидатську дисертацію з біології, і йому пророкували блискучу кар'єру вченого. Але він обрав собі інший шлях, пов'язавши своє життя з музикою. Після навчання в Лейпцизькій консерваторії (клас фортепіано) Лисенко став піаністом-віртуозом. Він вчився у Римського-Корсакова в Петербурзькій консерваторії, однак своє життя присвятив пропагуванню саме української музики.

Інтереси Миколи Віталійовича були різнобічними: він створив Товариство любителів музики і співу, працював у Південно-Західному відділенні Російського географічного товариства, робив обробки народних пісень, написав 10 опер, вокальних творів, сонат, рапсодій, сюїт, полонезів, ноктюрнів... А ще він володів неабияким літературним талантом — одним із перших інтерпретував «Кобзаря» Шевченка, написав кілька фольклорних праць і взагалі був людиною високої ерудиції, енциклопедистом і багатогранно обдарованою особистістю. Так що Миколу Лисенка цілком справедливо називають гетьманом української музики.

ББК 85.31

ISBN 978-966-03-5098-4
(Знамениті українці)
ISBN 978-966-03-7340-2

© І. А. Коляда, Ю. І. Коляда, С. І. Вергун,
2015
© В. М. Карасик, художнє оформлення,
2015
© Видавництво «Фоліо», марка серії, 2009

*Присвячуємо з вдячністю
нашим батькам та родині*

Розділ перший
РОДОВІД

Козацькому роду немає переводу,
в якому браття милують згоду.

Микола Лисенко міг справді хвалитися, що він «із діда-прадіда козак», що в його жилах нема ні краплі не української крові.

Рід Лисенків по батьковій лінії походив із козацької старшини, відомості про яку відомі з початку XVII століття. Засновником роду за сімейними переказами вважається сподвижник Максима Кривоноса, легендарний козацький гайдамацький ватажок Вовгура¹ Лис, «що походив від запорожців, і був хитрий, як лис, і хоробрий, як вовк». За переказами, Вовгура Лис, що наводив жах на польське панство, як напередодні, так і під час боїв із польською шляхтою у роки Національно-визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького середини XVII ст., «мав під два метри зросту і обносив камінне жорно круг млина тричі поспіль». Ось як спробував реконструювати образ прапрадіда Миколи Лисенка український прозаїк Іван Нечуй-Левицький: «Лисенка перегодя козаки продражнили Вовгурою за його жорстокі норови, за його катування католиків, поляків та євреїв в той час, як почалося в Україні повстання Хмельницького. Лисенко був вже літній, але здоровий та плечистий чоловік. Замазані чорні кулаки лежали на колінах, неначе дві довбні. Товста зчорніла шия була ніби витесана з дубини. Здорова кругла голова неначе лежала на шиї, як макітра, поставлена на стовпчику...»

¹ *Вовгура* — хижак із родини собак, великий шкідник сільськогосподарських тварин, поширений по всій Україні, за винятком південного Криму.

Вовгурівці — назва особливо великого козацького загону, який діяв за часів гетьманування Богдана Хмельницького, що найбільш активно проявив себе після смерті польського короля Владислава IV. Літописи розповідають, що Лисенко з вовгурівцями діяли біля Канева, у боротьбі з ворогом билися відчайдушно, по-звіриному, без жалю здираючи шкіру з уніатів та жидів, які в той час разом з поляками були головними ворогами України.

Як стверджують історичні джерела, під час Хмельниччини, при поході «вовгурянців» на Лубни (які було розорено і спалено дотла, що викликало гнів князя Єремії Вишневецького), багаточисельним козацьким загonom під проводом Лисенка-Вовгури було знищене військове укріплення Чумгак. Після лютої козацької розправи від нього не залишилося і сліду. Слова: «Вовгурівці йдуть!» — наводили жах і страшну паніку на поляків.

Вовгурівці відмічалися особливою люттю до своїх ворогів.

Відомо також, що Вовгури Лиса було захоплено у полон і напівоголеного, вкритого численними ранами, кинуте до в'язниці в Немирові.

Але це не заспокоїло вовгурівців. Буйства їх продовжувалися, і посилюлися ще більше, коли їм вдалося визволити Лисенка з полону, після чого ватажок повів їх проти своїх ворогів.

Особливо відзначилися вовгурівці своєю хоробрістю в битві, яка послідувала після битви під Пилявцями, де вони гнали поляків з-під Случа до самого Збаража.

Тут і закінчуються оповіді про подвиги прапрадіда Лисенка: літописи мовчать про останні дні його життя. За однією з версій, його було посаджено на палю князем Яремою Вишневецьким за знищення замку в Лубнах. Сама ж назва вовгурівців зникає.

Перекази зберегли в народній пам'яті оповіді про вовгурівців та Лисенка, а бандуристи складали й співали про них пісні. Одна з таких пісень розміщена в «Запорожской старине», виданій І. Срезневським. З цієї пісні можна зробити висновок, що сили Лисенка були великими, що козаки з річки Рось та Собі, козаки з Ташлицької Січі, козаки

з Лисої гори та з р. Самари належали до дружини вовгурівців і що сам Лисенко був кошовим отаманом Ташлицької Січі.

Документально засвідчено, що засновником роду по батьківській лінії був учасник Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького — Яків Лисенко, який жив у першій половині XVII ст. і брав активну участь у війні 1648—1657 рр. Весь родовід Лисенків простежений у документах, що зібрані у справі для підтвердження їхнього дворянського походження, яка зберігається у фонді Департаменту Герольдії (тобто державної структури, яка у дорадянські часи, власне, і розглядала усі ці справи на предмет їхньої достовірності). Історичні документи вказують, що всі чоловіки лінії роду Лисенків аж до Віталія Лисенка — офіцера кірасирського полку і батька композитора — були людьми військовими та завжди займали в армії досить високі становища. А ось майже всі нащадки стали музикантами.

По материнській лінії рід Лисенків, за сімейною легендою, походить від турецького Булюб-баші. Племінниця композитора Людмила Старицька-Черняхівська із замилюванням згадувала оповіді батька Миколи — Віталія Лисенка: «Людя, — казав він мені, — слухай і запам'ятай гаразд історію твого роду». З історії Булюбашів мені подобався тільки один епізод, що основоположникові цього роду, турецькому Булюб-баші, султан за якусь провину прислав шовкового шнура, щоб той повисівся, але розумний баша не вволив султанової волі і дремену в Україну, де пристав до козацького війська». Бездітний нащадок турецького Булюк-баші, маршалок М. П. Булюбаш, був дядьком Миколкової матері — Ольги Луценко.

З 70-х рр. XVII ст. з джерел вибудовується родовідна лінія Лисенків, коли онук Вовгури Лиса, рідний прадід рідного діда Миколи Лисенка — колишній Чернігівський полковник Іван Якович Лисенко (нар. до 1633 року — помер 25. I.1699), стає на чолі Переяславського полку (1677—1678, 1690—1692), 1671 р. отримує універсалом гетьмана Д. Многогрішного дворянські та майнові права; 1674 р. стає наказним гетьманом. Він брав участь у Чигиринських, Кримських

(1687 та 1689 рр.) походах, поході на Азов (1696); 1689 р. отримав універсал гетьмана Івана Мазепи на село Осьмаки з млинами на річці Мена та село Дягове на Чернігівщині. З цього часу шляхетським гербом Лисенків стає зображення: перехрещені шабля й стріла на золотому щиті, над яким — шолом з короною й страусовими перами.

Син Івана Яковича Лисенка — Федір Іванович розпочав службу в поході під Казикерменом при імператорі Петрові І, який «височайшим указом» за вірність і відданість, за сміливість і кмітливість у боях нагородив його землями на Полтавщині. Правда, цю нагороду — села Галицьке та Кліщинці — герой Полтавської битви одержав уже по смерті царя, у 1737 році (у той час ці села і земля навколо називались «зрадницькими», бо належали одному з спільників гетьмана І. Мазепи, старшині Лубенського полку Новицькому); брав участь у Гилянському (1726), Кримських, Польських, Дербентському та ще одному Кримському (1735) походах; з 1741 р. й до своєї смерті займав посаду генерального судді; у жовтні 1746 р. учасник делегації, «обраної від народу малоросійського» (у складі генерального обозного Якова Юхимовича Лизогуба, бунчукового товариша Василя Гудовича і генерального хорунжого, мемуариста Микола Ханенка), щоб поздоровити імператрицю Єлизавету Петрівну із шлюбом її племінника й великого князя, згодом імператора Петра III, з Ангальт-Цербстською принцесою, майбутньою імператрицею Катериною II. Їхні «вітання» розтяглися на кілька років. Цей час українські дипломати витратили на клопотання про відновлення в Україні гетьманства. Наслідком їхніх заходів 22 лютого 1750 року в Глухові відбулась церемонія обрання нового гетьмана — Кирила Розумовського. Серед синів і зятів Федора Івановича було 12 козацьких сотників та інших козацьких чинів.

Федорова сестра Агафія Іванівна вийшла за Данила Васильовича Забілу (бл. 1657 — не раніше 1748) — особу, на жаль, малоприємну, яка писала доноси — то на гетьмана Івана Мазепу, то на гетьмана Івана Скоропадського. Внаслідок першого його засудили простісінько до страти, але помилували. Другий донос завів його до Архангельська. Наприкінці 1720-х років, перебуваючи у Москві, Данило Забіла пода-

вав якусь записку про необхідність реформ у суспільному ладі України, але зміст цієї записки так само досі не відомий.

Наступне, четверте покоління Лисенків увійшло в смугу мирного, розміреного життя. Федір Лисенко мав шістнадцять дітей, які тяжіли більше до господарства. 1751 р. у родину увійшов такий визначний діяч, як генеральний писар, дійсний статський радник Василь Григорович Туманський (1723—1809), який одружився з Уляною Федорівною Лисенко (померла 1809). Їхній син Федір Васильович став відомим письменником і перекладачем.

Онук Івана Лисенка і Федорів син, безпосередній прадід композитора Йосип Федорович, був бунчуковим товаришем і жив собі в Куковицькому родинному гнізді. Одружився він з Марфою Іванівною Себастьянович, дочкою бунчукового товариша Івана Адріановича, учасника Гілянського походу, і, відповідно, внучкою Прилуцького полкового писаря (1709—1714) і судді (1714—1718) Адріана (Андрія) Івановича Себастьяновича.

Сестра Йосипа Федоровича — Катерина вийшла заміж за Данила Григоровича Стороженка, сина відомого Ічанського сотника, що перебував на цій посаді понад чверть віку (1715—1741), одержавши її від свого батька Андрія Івановича, що сотникував понад 15 років (1700—1715), і передавши її, в свою чергу, своєму власному синові — Андрієві Григоровичу ще на 11 років (1741—1753). Свекор, Григорій Андрійович, у середині 1730-х років входив до комісії для перекладу й зводу книжок правних. У чернігівському музеї В. Тарновського зберігався в копії його портрет.

Троє представників подальшого, п'ятого, покоління Лисенків вирушили до Петербурга по науку. Ще п'ятирічним хлопчиком, Йосипового сина Романа (діда Миколи Віталійовича) разом із його старшим братом Левом батько записав до імператорського сухопутного шляхетного кадетського корпусу. Щоправда, Роман Йосипович Лисенко великих чинів не досягнув, бо служив поручником (1794—1801). Услід за старшими братами наполегливий батько відправив перегоду до Петербурга ще одного свого сина — Захарія, щойно йому минуло шість років. Цей Захарій при відставці став капітаном.

Дідова сестра Надія Йосипівна Лисенко вийшла заміж за городницького повітового суддю Якова Яковича Лизогуба, правнука знатного військового товариша (1708), генерального бунчужного (1713—1728), генерального обозного (з 1728 до смерті 1749), згаданого вище дипломата Якова Юхимовича Лизогуба і його дружини Феодори Іванівни Мирович, рідної сестри видатного мазепинця Федора Мировича.

Друга сестра діда композитора — Агафія Йосипівна вийшла заміж за прапорщика Романа Костянтиновича Лизогуба, брата в других батька Якова Яковича Лизогуба, чоловіка Надії Йосипівни. Романів дід Семен Юхимович, молодший брат Якова Юхимовича, 1699 р. навчався в Києво-Могилянській академії, був значним (1707) і знаним (1709) військовим товаришем, згодом бунчуковим товаришем (1715—1734). Старший брат Якова та Семена Лизогубів Андрій Юхимович (1673—1737) був одружений з дочкою Стародубського полковника Прасковією Михайлівною Миклашевською.

Нарешті, сестра композитора в третіх Ірина Іванівна Лисенко 1799 року вийшла заміж за колезького реєстратора Петра Михайловича Забілу. Його прапрадід Михайло Тарасович за наказного гетьмана Данила Апостола (1703) ходив у похід «під Печори»; 1704 року з гетьманом І. Мазепою він був у поході в Польщі; учасник Полтавської битви (1709 р.) з боку Петра І; ніжинський полковий суддя (1727—1729), генеральний суддя (з 1729).

Отже, дослідники, накресливши мережу родинних зв'язків композитора Миколи Лисенка, встановили його реальне родинне відношення з найвизначнішими діячами Гетьманщини. Якщо сестра його діда Агафія Йосипівна Лисенко вийшла заміж за Романа Костянтиновича Лизогуба, то, скажімо, прадід цього Лизогуба був одружений з дочкою гетьмана Петра Дорошенка Любов'ю Петрівною. А дід Романа Костянтиновича був одружений з дочкою гетьмана Івана Скоропадського Іриною. Якщо Агафія Іванівна Лисенко вийшла за Данила Васильовича Забілу, то син його кузена Іван Михайлович був одружений з онукою Павла Полуботка Уляною Андрі-

ївною. Сам Полуботок, у свою чергу, як відомо, був одружений з Євфимією Василівною Самойлович, племінницею гетьмана Івана Самойловича. Якщо сестра прадіда композитора Катерина Федорівна Лисенко вийшла за Данила Григоровича Стороженка, то його рідний брат Степан був одружений з онукою гетьмана Апостола, рідною сестрою Св. Іоасафа Горленка Марфою Андріївною Горленко. Нарешті, генерал-фельдмаршал Іван Васильович Гудович, син Марії Степанівни Миклашевської, племінниці згаданої вище Прасковії Михайлівни Миклашевської, дружини Андрія Юхимовича, брата Семена Юхимовича, себто діда Романа Костянтиновича Лизогуба, який доводився чоловіком Агафії Йосипівни Лисенко, — одружився з Парасковією Розумовською, донькою останнього гетьмана Гетьманщини Кирила Розумовського.

З цікавості наблизимося до часів самого Миколи Віталійовича і пізніших. Чоловік його сестри Софії Віталіївни — Михайло Петрович Старицький був сином Петра Івановича Старицького, що доводився кузенком Кузьмі Миколайовичу Старицькому, одруженому з Вірою Павлівною Леонтович. Брат останньої Микола Павлович і меценат Василь Федорович Смиренко одружились із сестрами — Ольгою та Софією Альбранд. Син Миколи Павловича Леонтовича Костянтин Миколайович і ще один старогромадivecь Яків Миколайович Шульгин, у свою чергу, одружились теж із сестрами Устимович — Марією та Любов'ю. Один із синів Любові Миколаївни Устимович, Олександр Шульгин, став міністром закордонних справ Української Держави Павла Скоропадського, а другий, Володимир, загинув у бою під Крутами (1918 р.), захищаючи незалежність України. Яків Михайлович Шульгин, онук поета Остапа Рудиковського, мав сестру Віру, що вийшла заміж за Володимира Павловича Науменка.

Отож, як засвідчує зроблений істориками аналіз родинних зв'язків, композитор Микола Лисенко, — плоть від плоті і кров від крові нащадок козацьких родів, продовживши культурну традицію своїх славних козацьких предків, відтворив у музиці особливості козацької, української ментальності.

Розділ другий
ДИТИНСТВО

Народився Микола Лисенко 22 (10) березня 1842 року у маєтку своєї матері у с. Гриньки Кременчуцького повіту Полтавської губернії, яке належало двоюрідному дядькові матері — поміщикові Миколі Булюбашу (нащадка засновника села чигирин-дібрівського сотника Івана Булюбаша). На честь народження майбутнього композитора відсалютували двома старовинними запорозькими гарматами, що стояли у дворі старого Булюбаша для святкових нагод. У М. П. Булюбаша не було власних дітей, він дуже любив Ольгу, в якого вона росла, і тому її сина Миколу вважав своїм онуком.

Мати Миколи Лисенка — Ольга Єреміївна — походила з полтавського козацько-старшинського роду Луценків. Освіту здобула в Петербурзькому Смольному інституті шляхетних дівчат, розмовляла тільки французькою мовою, бо за шість років перебування на чужині, без рідного оточення, «навіки втратила полтавську прекрасну вимову».

Батько майбутнього композитора — Віталій Лисенко народився 1810 р. в селі Галицькому тодішнього Хорольського повіту (в 1959 році воно було переселене у зв'язку зі створенням Кременчуцького водосховища), служив полковником у кірасирському полку, який дислокувався у місті Крилові (Новогеоргієвську) нинішньої Кіровоградської області. Вийшов у відставку в чині «полковника з мундиром», обирався повітовим маршалком (предводителем дворянства) Таращанського і Сквирського повітів. На схилі віку він займався етнографічними дослідженнями.

Віталій Романович, зі спогадів Олени Пчілки, «був теж лагідної вдачі, нездатний ні до якогось деспотизму, ні до суворості в сім'ї (навіть і особливої військової виправки в ньому не було знати); до виховання дітей не втручався, цілком здаючись на волю своєї дружини». Людмила Старицька-Черняхівська пише: «Це була надзвичайна пара: мій дід, Віталій Романович Лисенко... жвавий, дотепний, чудовий оповідач — залишився людиною української культури. Бабуня ж, Ольга Єреміївна Луценко... людина надзвичайного розуму, серйозна, освічена на свій час, вона читала, писала, балакала переважно французькою мовою, але дуже любила і добре знала російську поезію».

Крім сина Миколи, у Віталія та Олени Лисенків була дочка Софія, яка пізніше стала дружиною засновника українського театру, письменника Михайла Петровича Старицького (доводився Лисенкам троюрідним братом).

Батьки Миколи Лисенка свого єдиного сина-первістка виховували на аристократичний лад: вишукані манери, танці, уміння невимушено триматися у вітальні. Перші його слова були французькою, якій його навчала мати. Пізніше батьків полковий товариш — відомий російський поет Фет дорікав матері, що вчила спершу сина азбуці французької, і сам навчив Миколку читати й писати російською. Через те, що на уроках Фет змушував свого учня писати букви олівцем, останній став приставати до офіцерів з проханням дати олівця, за що й прозвали його в полку «Карандашиком».

І хоча свої перші дитячі роки він проводить серед гувернанток і бон, але не лише батьківське родинне оточення впливало на формування малого панича, перші дитячі літа якого пройшли на Полтавщині або у Задніпрянщині (у селах та містечках, т. зв. військових поселеннях, де стояв батьків полк), а казки та колискові його няньки, українські традиції у житті його діда та бабці, дядьків по лінії матері — Булюбашів, які притримувалися українських традицій й говорили тільки українською. Булюбаші були досить заможним дворянським родом, володіли 600 душами кріпаків, серед яких виростав малий Миколка. «Двоюрідний дід Миколи, М. П. Булюбаш... був

маршалком і впливовою в повіті людиною; він інакше не говорив, як по-українському, обожнював свого онука, який одержав своє ім'я в честь його... сам любив і дорожив національною простотою... Жінка його, бабуня Миколи Віталійовича, Марія Василівна, була найдобрішою істотою... любила українські пісні, розповіді і навіть казки», — пригадував згодом Михайло Старицький.

Ніякі гувернантки, навіть мати, не змогли уберегти його від спілкування з великою двірнею, слугами в горницях, дворі, що оточували панську дитину з ранку й до вечора. Як згодом сам розповідав Микола Віталійович, були у нього свої приятелі й між батьковими візниками, й між сусідськими хлоп'ятами; ніхто не міг заборонити йому, бавлячись у дворі або десь поза двором, у садку, на леваді, гратися, розмовляти з тими приятелями. Найбільш подобалося йому годинами просиджувати з дівчатами кріпачками, які вишивали і співали українських пісень. Саме тут, серед дівочих співів, у серці Миколи зароджувалась любов до рідної пісні.

Дуже любила свого онука бабуся Марія Василівна (рідна сестра відомого математика Михайла Остроградського) і тому часто брала його до себе, де він також пізнавав красу української пісні, легенди свого народу, знайомився з його звичаями та традиціями. Марія Василівна кохалася в українських піснях і часто зимовими вечорами запрошувала дівчат-покоївок співати. «Можливо, що через ті хори українська пісня найперше влилася чулою і дужою хвилею в серце малого Миколи», — зазначає Олена Пчілка. Саме у Булюбашів у нього блиснули перші іскри любові до свого народу, до його народних обрядів, до культури взагалі та до пісні зокрема. Бо тільки «українське село у ті давні часи, — писала згодом Олена Пчілка, — зберігало мову, казку, пісню...» Свояк Михайло Старицький так пригадував про ті роки дитинства та ранньої юності: «Прийде літо, настане день Купала... Розкладуть багаття дівчата, завітчані в польові квітки, з віхтями горящої соломи стрибають через вогонь, а з ними разом і Микола... Прийде Різдво, Новий Рік; колядують, щедрують...»

Яскравою українською поstattю був дядько Олександр Лисенко, який мав мальовничо-козацьку вроду. Як згадувала українська поетеса, мати Лесі Укранки, Олена Пчілка, «жив той дядько у своєму хуторі, біля села Кліщинців... Проти волі батьків одружився він з дівчиною-селянкою, козацького роду, розмовляв тільки українською мовою і тим хизувався в панському товаристві... можна сказати, що то обзивався-таки давній, невмирущий «живець» український... Любив згадувати давні козацькі часи, знав багато козацьких пісень і, маючи гарний голос, уміючи грати на бандурі, охоче співав їх, син його сестри, малий Михайло Старицький, і теж його свояк, Микола Лисенко, з захватом слухали його пісні...» Саме від нього гімназист Микола Лисенко вперше почне записувати мотиви козацьких пісень: «Ой не гаразд запорожці», «Отамане батьку наш», «Встає хмара з-за лиману».

Гарно співав запорозькі історичні пісні і думи рідний дядько Миколи — Андрій Романович. «У дядька знайшовся, між іншим, і перший надрукований «Кобзар» Т. Шевченка і «Енеїда» Котляревського», — згадував згодом Микола Віталійович. Вихований на французькій мові, прочитавши «Кобзар» Тараса Шевченка, юний Микола зачарувався вже назавжди красою рідного слова, свідомо полюбивши його.

У родині, яка добре пам'ятала кріпацький оркестр материного діда Петра Булюбаша, музичне обдарування, бажання займатись музикою викликали увагу й розуміння. Батьки Миколки дуже полюбляли музику: мати чудово грала на роялі; батько хоча й не знав нот, але дуже любив імпровізувати на фортепіано і підбирати на слух найрізноманітніші мелодії. Малий Миколка любив слухати, як мати грає на фортепіано (а грала вона дуже добре), міг стояти біля неї годинами, а незабаром і сам вивчився одним пальцем підбирати мелодії. Мати помітила інтерес сина до музики і найняла вчительку, але Микола категорично заперечив — вчити його буде тільки мама. Тому гра на фортепіано також склала одне із занять малого хлопця (на переконання рідних, вона ще й надавала бонтонності). Мати, що була прихильницею європейської та російської класики, вчасно помітила нахили сина і сама як добра піаністка зуміла виявити му-

зичний талант майбутнього композитора і розвинути його, відкриваючи сферу музики для малого Миколи через класичні сонати, парафрази й попури на теми популярних опер, модні салонні п'єси на зразок «Сплячого лева» А. Контського. Систематично займатися музикою Лисенко почав з п'яти років і виявив великі музичні здібності. Шестирічний хлопчик вражав усіх музичною пам'яттю і чистотою гри. Як згадує свояк Михайло Старицький: «У ті роки, крім звичайного початкового навчання, хлопчика вчили грати на фортепіані; ці заняття він любив, особливо гру в чотири руки, і взагалі здобував у музиці швидких успіхів. Техніка йому давалась надзвичайно легко, музична пам'ять з перших кроків виявилась в незвичайних розмірах; шестилітня дитина вражала усіх вправністю і чистотою своєї гри... Крім того, вона з дивовижною легкістю засвоювала мотиви і підбирала їх на роялі».

У 9 років Микола написав свій перший музичний твір — досить граційну та гарненьку «Польку» для фортепіано, яку батько видав у подарунок до дня народження сина.

З 10 років хлопчик навчався у київських приватних чоловічих пансіонах. Як пригадує Михайло Старицький: «...Миколу було відвезено до Києва і віддано до аристократичного пансіону Вейля, що містився на вул. Фундуклеївській. У цьому пансіоні він пробув три місяці: суворе поводження й погане харчування примусили батьків перевести пещеного улюбленця в пансіон Гедуена, що містився в Липках; у ньому Лисенко й закінчив повний курс, себто три класи...»

Під час навчання у пансіонах він продовжує навчання музиці у чехів К. Нейнківича та надзвичайно популярного київського педагога і виконавця, також чеха Паночніні (Алоїзія Поноцного). Чех Нейнківич був дивний вчитель музики: сам не граючи на фортепіано, міг так навчити словом, що його учні виявляли прегарне туше і прекрасне розуміння музичної фрази. Сам талановитий виконавець — піаніст чех Паночніні, під час навчання Миколки у пансіоні П. Гедуена, навчав його тонкому виконанню музичних творів на фортепіано, особливо наполягаючи на техніці виконання, прагнучи розвинути блискучу

швидкість пальців і чистоту тушу (його методика полягала у тому, що він не тлумачив учневі нової п'єси, а демонстрував власним виконанням її красу). Саме він дозволив юному таланту виконати вже твори самого Ф. Ліста, розучити досить складні варіації на оперу «Біла дама» Ф. Буальдьє. Коли молодий панич повернувся на вакаціях до рідної домівки, його гувернантка панна Розалія, почувши прекрасну гру свого вихованця, дуже була збентежена, а потім тільки й розплакалась з радощів.

«Вчився Микола в пансіоні прекрасно: був серед перших учнів і, переходячи у вищі класи, завжди привозив нагородні книги. У музиці Микола робив колосальні успіхи...» — пригадував М. Старицький.

Вакації ж Микола проводив удома. Як пригадає М. Старицький, «свята, а особливо Різдяні, проводились гучно й весело... за старосвітським звичаєм святкувалися здебільшого вдома, з канонадою з муцерів і двох гармат, що дісталися у спадщину від Булюбаша. Батько Миколи був щиро релігійний, і цей настрій відбився на нашому молодому житті. На світлі свята ми роз'їжджали також по рідних і сусідах, але розлив рік Сули і Дніпра утруднював сполучення... Зате яке роздолля було влітку! Що стосується підручників, то влітку ми до них не доторкувалися; тільки для музики Лисенко робив виняток й акуратно двічі на день займався грою на фортепіано... Музична пам'ять розвивалась у нього дивовижно: раз-два програє, бувало, велику п'єсу — і вже грає її напам'ять... Вечорами ми забавлялися з челяддю в різні народні гри... Мати Миколи чудово читала по-російському, особливо вірші, і для нас не було більшого свята, коли вона згоджувалась прочитати нам балади Жуковського, а особливо «Ундину»; за це ми повинні були зробити диктовку по-французькому, а також зайнятися перекладами...».

1855 р. Миколу віддали у привілейований навчальний заклад — Другу харківську гімназію, яку він закінчить весною 1859 р. зі срібною медаллю. «У Харкові, в університетському місті, знайшовся далекий родич Лисенків, професор геології та мінералогії Никифор Борисяк, — згадував Михайло Старицький, — який згодився дати

притулок далекому своєму племінникові за солідну, як на тодішні ціни, плату — 700 крб. на рік. Микола... вступив до четвертого класу 2-ї гімназії, в якій потім і закінчив гімназійний курс...» Водночас під час навчання у Харкові юнак продовжував брати приватні уроки музики у Вільчака та відомого російського піаніста й композитора Микола Дмитрієва. Поступово юнак стає у Харкові відомим піаністом, якого запрошують на вечори, бали, салонні концерти у попечителя Харківського навчального округу князя Ф. Голіцина (відомого знавця й аматора музики), де він виконує п'єси Моцарта, Бетховена, Шопена, грає танці, блискуче імпровізував на теми українських народних мелодій. На всіх концертах, в аристократичних салонах гімназист Микола Лисенко був бажаним гостем, вирізняючись не тільки музичною обдарованістю та талановитою грою на фортепіано, а й своєю вродою та вишуканістю манер справжнього аристократа.

Під час одного з виступів на одному із званих вечорів привабливий юнак Микола (тоді вже студент університету) зачарував своєю віртуозною грою одну панночку із харківської аристократичної родини. Прослухавши виконання ним творів Шопена, п'єси Контського, не знайома з Лисенком особисто, панянка зняла із себе коштовну золоту брошку з самоцвітом і прикріпила її до грудей молодого піаніста зі словами: «Юначе, прошу прийняти це, як нагороду за вашу неперевершену майстерність, яка захопила мене!» Ту брошку молодий студент подав до лотереї, збір коштів від якої призначався на підтримку незаможних студентів.

У період навчання у харківській гімназії Микола також брав участь у благодійних концертах, зібрані кошти з яких призначались на підтримку незаможних студентів.

Так із 14—15 років піаніст М. Лисенко розпочав свою концертну діяльність, яку вестиме до кінця свого життя, близько 55 років.

У роки навчання у харківській гімназії зростає його захоплення українською старовиною. Як відмічає Михайло Старицький, «він (Куліш) зробив сильне враження і змістом своїм, і, головне, мовою;

ми переживували кожну фразу і захоплювались, як воно виходить і ловко, і звучно, і як яскраво змальовані найтонші обриси картини... Звичайно, крім «Ради», ми прочитали «Записки о Южной Руси». Етнографічний матеріал і заклик до збирання народних скарбів настільки запалили Миколу, що він став збирати й записувати народні пісні...»

У цей гімназійний період життя Миколи мало чим відрізнялось від пансіонного. Канікули, свята неодмінно проводились вдома, у родичів: то в Жовнині, то в Гриньках. Відмінним було те, як вказує М. Старицький, що підлітки «крім звичайних розваг в залах та вітальнях, а також утіх на лоні природи, багато читали вголос один одному, переживаючи душею всі перипетії життя героїв. Між іншим жадібно читали з тітчиної бібліотеки (матері Лисенка) Вальтера Скотта, Дюма, Ежена Сю, Бальзака, — звичайно в перекладі на російську мову, і навіть викрадали у гувернантки, що була при сестрі Миколи Софії і меншому його браті Андрії, Польдекока французькою мовою, знання якої ми й розвивали на цих романах. Крім того, батьки Миколи Лисенка виписували багато газет і журналів («Отечественные записки», «Современник», «Журнал для юношества»)... Ми тоді захоплювалися також творами М. Гоголя «Вечера на хуторе близ Диканьки», «Приключения Чичикова»».

У цей період, у віці 14 років, гостюючи з троюрідним братом Михайлом Старицьким у дядька Андрія Романовича, вони цілу ніч читали заборонені вірші Тараса Шевченка, «захоплюючись і формою, і словом, і сміливістю змісту». «Лисенко, що звик до російської чи французької мови, був особливо зачарований музичною звучністю і силою простого народного слова», — згадував Михайло Старицький. Так відбулося знайомство генія музики з генієм слова. Це знайомство стало визначальним у житті юного Миколи Лисенка.

Весною 1859 року Микола Віталійович закінчив гімназію зі срібною медаллю та вступив на перший курс природничого факультету Харківського університету.

Розділ третій
УНІВЕРСИТЕТСЬКІ РОКИ.
ПОЧАТОК МУЗИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У Харківському університеті Микола навчався разом зі своїм трюквідним братом Михайлом Старицьким, який вступив на юридичний факультет. Але вже влітку 1860 року, після закінчення першого курсу, М. Лисенко перевівся до Київського університету Святого Володимира на той же факультет. Як вказувала О. Пчілка, «це сталося з різних причин. Окрім того, що господарські справи старого Лисенка ще більше погіршали... Розмірковували і зважили всією сім'єю переїхати в Київ...».

Студентські роки М. Лисенка припали на бурхливі 60-ті роки ХІХ ст., коли змінювався суспільний устрій, велася боротьба проти основи старого життя — кріпацтва. Всі говорили про життя і добробут простого люду. «Народ, народне щастя» стало бойовим закликком того часу.

М. Лисенко і М. Старицький поселилися у Києві на Тарасівській вулиці. Уже найперші дні навчання захопили юнаків. Вони поринули у світ нових знайомств, пристрастей, знань. М. Лисенко приєднується до «Громади» та дуже швидко зближується зі студентами Михайлом Драгомановим, Тадеєм Рильським, Володимиром Антоновичем, Павлом Чубинським, Борисом Познанським, майбутніми діячами українського руху. Ось як це згадує О. Пчілка: «Університет Київський кипів студентськими сходками, лунав палкими студентськими промовами... У Києві змагалися між студентами течія польська з українською... На сходках лунало українське слово; говорилося, що в

цьому краї народ — український, що він має й свої політичні права, своє вікове право й на вищу культуру... Микола Лисенко брав участь у кількох гуртках українських; тоді ж, восени 1860 року, вступив в товариство “Громада”».

«Найбільшої ваги питання тогочасне, — писав композитор в автобіографії, — знесення кріпацтва й надання людських прав «найменшому братові», викликало потребу постерегти, збагнути життя цього брата...»

Студентська молодь від слів переходила до діла. Складалися українські народницькі гуртки: хто працював у недільних школах, хто в літературних починаннях, у складанні українських книжок для українських селян, хто ретельно збирав етнографічний матеріал (пісні, народні перекази та легенди, слова для українського словника). Микола цілком поринув у той потік юнацької народницько-української діяльності. «Лисенко просто перемінився і почав доводити, що нам усім не тільки з народом, а й між собою треба розмовляти по-українському, щоб зробити цю мову культурною і своєю...», — писав згодом Михайло Старицький.

Саме під час навчання у Київському університеті Лисенко серйозно почав займатися збиранням українських пісень. «У ті часи серед київського студентства був звичай: збирався гурт студентів та й ішли на Байкову гору, де тепер «старе кладовище», а та частина, де тепер церква, була вільна; отам спиналися співці й співали собі народних пісень; збирались теж і в Кадетській рощі. Співали просто у Ботанічному саду. Та всі ті співаки не були згуртовані в один вивчений хор. Власне М. Лисенко перший згуртував їх в український хор...».

Почувши спів деяких звичайних релігійних «кантів» церковнослов'янського складу студентами в університетській церкві, Микола Лисенко загорівся бажанням зорганізувати їх в український хоровий колектив. Сталося це 1860 р. «...Коли український гурток співців-студентів розучив збірку своїх пісень, М. Лисенко вдався з проханням до університетської влади, щоб дозволила дати концерт з народних пісень на користь незаможним студентам. Уряд дозволив, тільки з

тією умовою, коли на се буде згода самого попечителя округи і щоб не було ніякої публікації; та були вони й непотрібні, бо студенти так добре розпросторили чутку про концерт, що й найбільша аудиторія була повнісінька! Концерт українським слухачам дуже сподобався, навіть і полякам...» — писала згодом Олена Пчілка.

«Нас покликали на генеральну сходку в університеті, — пригадав М. Старицький. — Питання обмірковувались серйозно, в суворому порядку, чисто по-парламентському. На цій сходці вирішено було одногосно, що малоруський народ складає особну націю, багату всіма даними для культурного розвитку й участі на повний голос у слов'янському концерті, що чесний, свідомий малорос повинен віддати всі свої душевні сили для підняття в народі самосвідомості й розвитку, що до всіх братів-слов'ян він повинен ставитись дружньо й допомагати їм у боротьбі з гнобителями... Лисенко... з того моменту став найзавзятішим українофілом, як охрестили нас потім».

Активно включившись у діяльність київської «Старої громади» (нелегального товариства київської інтелігенції та студентства), Микола починає збирати і обробляти народні пісні, працює над «Словником української мови» і перекладами загальнодоступних підручників, виконує народні пісні у своїх обробках зі студентським хором Київського університету, бере участь у студентських виставах, створивши, зокрема, у 1864 р. музичний супровід до водевілю В. Гоголя (батька письменника) «Простак»; робить у 1863 р. разом зі М. Старицьким першу спробу написати оперу — народну музичну драму «Гаркуша» за повістю Олекси Стороженка; бере участь в акції з вшанування пам'яті Т. Шевченка (відзначаючи шевченківську дату концертом, новим твором).

Пізньої осені 1860 р. М. Лисенко вирушив збирати фольклор в рідне для нього село Жовнини. Про першу етнографічну мандрівку М. Старицький пише: «...Різдвяні свята Лисенко провів у нас... канікули ми почали тим, що безпосередньо самі відправилися на «вулицю» і намагалися Perezнайомитися з усім селом, маючи метою і пропаганду своїх ідей, і зближення, злиття з народом, і збір етнографічного

матеріалу. Лисенко... проникав і на «досвідки», і на «вечорниці»... виуджуючи усюди народні мелодії, котрі заносив у свій музичний портфель... ми з ним затіяли одразу немалу справу — написати українську оперу. Зараз же від слова до діла... взявся написати лібрето на основі Стороженкової комедії «Гаркуша», а Микола взявся написати музику. Шпаргал помічений: «Лебехівка, 1864 року»...».

Зимові канікули 1861 р. М. Лисенко провів у П. Чубинського. Олена Пчілка у своїх спогадах писала: «Під час перших же зимових свят на Різдво 1860 року і новорічні свята 1861 року він приїхав до... Павла Чубинського записувати народні українські пісні — і повернувся до Києва з великою збіркою їх». Так, зі студентських років М. В. Лисенко стає музичним етнографом.

У Києві Микола продовжує інтенсивно займатись музикою. Він захоплено вивчав опери Глінки, Даргомижського, Серова, знайомився з музикою Шумана і Вагнера. До 1860-х років належать спроби написання музики до мелодрами М. Старицького «Панське болото» (нотний матеріал не зберігся). Виступає як піаніст у концертах на користь створеного в той час Київського відділення Російського музичного товариства.

Після скасування кріпацтва, в умовах польського національно-визвольного повстання 1863 р., що поширилось і на Правобережну Україну, російська влада видає горезвісно відомий «Валуївський циркуляр» про заборону української мови. Доходило до курйозів. В. Антонович із цього приводу писав: «Загальновідомо, що М. Лисенко, якому заборонили співати українські пісні в оригіналі, переклав їх для свого хору французькою мовою і так виконував для київської публіки, щоб не співати російською».

1864 р. Лисенко закінчує університет «по разряду естественных наук», а у 1865 р. захищає кандидатську дисертацію «Про розмноження стрічкових водоростей» і одержує ступінь кандидата природничих наук. Але найбільш вабила молодого науковця музика і він вирішує здобувати вищу музичну освіту за кордоном. Але для цього потрібні були кошти, які родина на той час не мала.

Розділ четвертий
ЗАРОБІТЧАНСТВО.

МИКОЛА ЛИСЕНКО НА ТАРАЩАНЩИНІ (1865—1867)

У 1865 р. Микола Лисенко вступив на посаду помічника мирового посередника в Таращанському повіті. Вибір місця чиновницької служби був не випадковим. На посаді офіцера драгунського полку у Таращі служив батько Миколи Лисенка, Віталій Романович, а вийшовши у відставку у чині «полковника з мундиром», обирався повітовим маршалком (предводителем дворянства) Таращанського і Сквирського повітів.

«...У зеленім урочищі, поблизу широкої і повноводної ріки на високім пагорбі стояв курінь козака Тараса — рибалки і мисливця. «То був парубок моторний і хлопець, хоч куди козак» і на всі руки мастак. Доводилось йому захищати свій край від ворогів. Бо за липовим лісом у широкім степу владарював злий хан, який якось вирішив узяти собі за наложницю дівчину по імені Котлуй. Але дівчина від старого осоружного хана вирвалась і втекла: лисицею перебігла степ, куницею перестрибнула липовий гай, на лебідку перекинулася і перепливла широку ріку. Вийшла із води, стрепехнула крильцями та стала красною дівцею. Тоді отам узрів її козак Тарас. Полюбилися вони і стали вдвох жити і поживати. І народився у них хлопчик, якого також назвали Тарасом. Якось молода мати з п'ятирічним хлопчиком подалась на річку прати білизну. Ось тоді беззахисних їх захопив злий хан. Познущався він над молодницею і втопив її у річці, а хлопця

забрав у полон. Тим часом повернувся козак Тарас з полювання, побачив, що нещастя, і кинувся за ханом навздогін. Догнавши злого хана, він поганця скинув у прірву, а сина визволив із неволі», — так оповідає місцева легенда про походження назви невеликого містечка на півдні Київщини (за 120 км від Києва) — Таращі, розташованого у межиріччі Росі та Гнилого Тікича, серед зелених лісів, куди занесла доля 21-річного Миколу Лисенка.

Вперше згадка про селище Тараща, як встановив київський краєзнавець В. Сергієнко, віднаходиться у Руській (Волинській) метриці. Так, у записові за 10 жовтня 1592 р. зазначається: «надано у довічне володіння Родкевичу і Лесевичу селище за Білою Церквою, що лежить на шляху Татарському, який веде з Татаровщини повз Березовий Гай». Правда, тоді селищами називали малолюдні або й пусті урочища. Датована історія поселення Тараща розпочинається з 1709 р., коли польський король Август II за вигнання шведів з Любліна нагородив тербовлянського старосту, полковника Антонія Блендовського, надавши у довічне користування урочище «Тараща». Наполегливість польського полковника А. Блендовського, не дивлячись на бурхливий час воєнного протистояння (1711 р. під час походу П. Орлика щойно збудовану залогом буде спалено), згодом приносить плоди: вже 1722 р. король Август II надає Таращі право проводити ярмарки чотири рази на рік (на День святого Юрія, День святого Онуфрія, на Різдво Богородиці й в середньо-посну неділю). Таким чином, Тараща перетворюється у містечко, людність якої, як зазначають літописці, складали «різні бурлаки зухвалі».

«Тараща — місто! Не розумію, навіщо дали таку гучну назву цій брудній жидівській слободі. Напевно можна сказати, що покійний Гоголь і мельком не бачив сього надто брудного міста, інакше його рідний Миргород здався б йому якщо не справжнім містом, то у крайньому разі чудовим селом. У Миргороді хоча й не пишної растрелівської чи тоновської візантійської архітектури, а все-таки є біленька кам'яна церква. Хоч невелика біла пляма на темній зелені, а вона робить приємний ефект у одноманітному пейзажі. В Таращі

і цього немає. Стоїть на пагорбі собі над тухлим болотом стара, темна, дерев'яна церква, так звана козацька, т. б. будівля часів козаччини. Три восьмикутних конічних куполи з похиленими чорними залізними хрестами, і нічого більше. І все це так незграбно, так грубо, печально, як печальна історія її невгамовних будівників. Ледь-ледь до вечора дотягнулися ми до сього так званого міста», — описував Т. Шевченко згодом свої враження під час поїздки 1845 р. про Тарашу у повісті «Прогулянка із задоволенням і не без моралі», коли зупинявся у місті на нічліг у поштової станції, де на нього і його візника Трохима чекала одна-єдина кімната, пара сушених карасів з куснем чорного хліба і чаркою смердючої горілки. Після цієї, як висловився Трохим, «чорнечої вечері» мандрівники послули на лаві, «обгородженій з трьох боків чимось на зразок перил, що робило її схожою на чухонські сани».

У 60-х рр. XIX ст. Тараша — це вже повітовий центр (з 1791 р. отримало від польського короля Станіслава Августа магдебурзьке право; а з 1800 р. — указом імператора Олександра I — статус повітового центру; 1826 р. затверджено генеральний план міста). Спочатку герб міста являв зображення: «сніп пшениці на стерні», а з 1853 р. «щит, поділений на дві частини; у верхній, блакитній, зображено архангела Гавриїла у срібному одязі зі зброєю; у нижній, срібній, частині — чорного орла з розпростертими крилами».

Літній полудень 1865 р. у Тараші. Поодинокі перехожі у мареви сонних вулиць. Байдужі до всього воли, немов сновиди, котять воза. Візник дивиться у далечінь, де небо сходиться із стиглими хлібними полями, і дрімає. Горобці купаються у пилюці. Легкий вітерець з полів ворушить листя на тополях. Лише ластівки, незважаючи на спеку, ширяють у небі і щось щебечуть на своїй пташиній мові. Из-за рогу, де височіє пожежна вежа, з'являється відкритий екіпаж з двійкою притомлених коней. За мить коні зупиняються навпроти «присутствія». Вікна урядових установ відчинені навстіж: чиновники у форменних одностроях знемагають від спеки і одноманітної казенної буденщини.

Комплекс «присутственных місць» у Таращі складав центр повітового містечка (назва походить від слова «присудственні», тобто ті, що знаходять при суді), його збудовано за проектом видатного архітектора, професора Петербурзької Академії мистецтв Андріана Захарова, включаючи: управу, суд, казначейство, поліцейське управління, в'язницю, господарські будівлі (Таращанський комплекс — єдиний, який вцілів до нашого часу).

Із притрушеного курявою екіпажу на землю сходить стрункий юнак у формі університетського студента. Спершись на його руку, слідом зіскакує кругловида чепурна панночка у довгому міського крою платті. Візник, затиснувши у кулаці асигнацію, що її дав панич, вийокує на коней і зникає за рогом розпеченої Дворянської вулиці.

Молодята по-змовницьки переглядаються і, піднявшись сходами, входять до темного лункого коридору державної установи. Ось вони зупиняються сходами перед дверима потрібного кабінету і трохи прочиняють їх. Побачене розвеселяє: за столом, обклавшись паперами, сидить молодий чиновник з відзнаками мирового посередника, і, дивлячись у стелю, щось мугикає собі під ніс. Раптом схиляється над паперами і починає щось гарячково записувати. Поставивши кілька значків, знову підспівує. З галасом, який лише дозволяють урочисті стіни державної установи, молоді люди влітають до кімнати, і чиновник потрапляє до їхніх обіймів.

— А-а-а, пане Лисенку, так замість того, щоб уставні грамоти складати, ви мужицькі пісеньки на службі пописуєте! — не перестають кепкувати з чиновника прибульці. Той, розгублений і розчулений, врешті з радістю вітає несподіваних гостей.

Саме так описала цю свою зустріч у Таращі ця весела трійця. Урядовець — стрункий худорлявий юнак з широким розлетом брів, уважними розумними очима і рідкими вусами — Микола Лисенко. А його гості: троюрідний брат, незмінний друг дитинства та юності — Михайло Старицький і панночка — молодша Лисенкова сестра Софія, яка скоро стане дружиною Михайла.

Микола Лисенко працював у Таращі на посаді мирового посередника, яка була запроваджена в Російській імперії у період проведення Селянської реформи 1861 року. Мировий посередник був першою ланкою в системі установ, на які покладалося проведення цієї реформи. Правовий статус посередника визначався Положенням про губернські у селянських справах установи від 19 лютого 1861 року. За цим Положенням він обирався на 3 роки, але фактично призначався Сенатом за поданням губернатора при узгодженні кандидатури мирового посередника з місцевими предводителями дворянства. Кандидатами на посаду мирового посередника могли бути місцеві поміщики-дворяни-землевласники, які мали відповідати встановленим становим, майновим та освітнім цензам.

До компетенції мирового посередника входило: розгляд скарг, суперечок і непорозумінь між поміщиками та їх звільненими від кріпацтва селянами; регулювання відносин між ними (укладання угод про наділи землі, склад повинностей та переведення на викуп, затвердження, а іноді й самостійне складання уставних грамот, обмін земельних угідь, посвідчення викупних актів та контроль за виконанням селянами повинностей і викупних платежів); нагляд за діями органів місцевого самоврядування; судовий розгляд дрібних справ щодо найму робітників, оренди землі, потрав і порубок лісів, якщо ціна позову не перевищувала 30 рублів.

Мирові посередники разом із селянами брали безпосередню участь в організації їх життєдіяльності — організували общини, волості, самоврядування на цих рівнях; затверджували на посаді та приводили до присяги волосних старшин. Під контролем мирових посередників виявились усі виборні селянські органи, всі справи по судово-поліцейському розгляду. Таким чином, у їхніх руках була зосереджена вся реальна адміністративно-поліцейська влада в повіті.

При незгоді з діями мирового посередника його рішення оскаржувались у апеляційних інстанціях — повітових мирових з'їздах та губернських в селянських справах присутностях. Вищий нагляд за

діяльністю цих установ і взагалі за проведенням селянської реформи покладался на відповідний Головний комітет при Державній раді Російської імперії.

Перебуваючи на чиновничій службі, Микола Віталійович не полишав своєї улюбленої справи — збирання народного фольклору. Увесь свій вільний час він присвячує збиранню фольклорних матеріалів. Разом з батьком збирає і вивчає етнографічний, пісенний матеріал Таращанщини та Сквирівщини. Згодом Віталій Романович передасть Південно-Західному відділенню Імператорського Російського географічного товариства докладний опис одягу і наукову розвідку «Об историческом применении во вкусах и модах народных одеж в Сквирском и Таращанском уездах».

Тим часом батько композитора закінчує службу у Сквирському повіті, продає фільварок, який заснував, але так і не зміг добитися від нього прибутків, виїздить до Києва. Прослуживши мировим посередником, у червні 1867 р. Микола Лисенко, як «залишений поза штатами з приводу скорочення дільниць у Київській губернії», також повертається до Києва.

Але все-таки метою його життя була, звичайно, не службова кар'єра, а музика.

Розділ п'ятий
ЛЕЙПЦИГ — ПРАГА — ЛЕЙПЦИГ.
1867—1869

У 1860-х рр. Київ не мав своєї консерваторії. Тому прагнення М. Лисенка здобути глибоку музичну освіту привело його до Лейпцизької консерваторії. У жовтні 1867 року М. Лисенко вступив до консерваторії, де вивчав гру на фортепіано та композицію. За навчання платив 80 талерів на рік. При цьому голландська сорочка коштувала 2 талери, пляшка бургундського — 1 талар, двокімнатне житло — 9 талерів на місяць, а прокат рояля — 4 талери на місяць.

Викладачами талановитого юнака по класу фортепіано були найкращі на той час професори — К. Рейнеке, В. Венцель, І. Мошелес. Студентські зошити, книжки з позначками, чернетки музичних творів, а особливо дбайливо збережені батьками листи, в яких Микола докладно описував своє життя, ритм навчання, ділився своїми спостереженнями, доносять до нас піднесений настрій людини, що перебувала в храмі музики. Так, 30 жовтня 1867 року він писав: «Я листів ваших чекаю, як нагороди небесної. Це єдина моя підтримка в моєму майже самотньому й тружденному житті в Лейпцигу. Заняття у мене стільки, що і сказати вам не можу. Що Божий день, я від 8 год. ранку і до 10 вечора, крім лекцій, обіду, зрозуміло, не встаю від фортепіано...».

До Лейпцигу М. Лисенко прибув ще і з наміром видрукувати свої обробки українських народних пісень, із зшитком яких він ознайомив професора Ф. Венцеля (друга Шумана і вчителя Гріга). Професор

пообіцяв посприяти молодому киянину, надавши свою рекомендацію до нотовидавця Редера.

У грудні 1867 р., за запрошенням свого друга Миколи Білозерського, М. Лисенко вирушає до Праги, де акомпанує відомому російському диригенту і співаку Д. Агрневу, палкому пропагандисту слов'янського пісенного фольклору. Поїздка до златої Праги. Зустріч з російськими і чеськими музикантами. Все було так несподівано й піднесено! У Празі М. Лисенко репрезентує й українську музику — народні пісні, які схвилювали чехів своєю чарівністю. Його концерти перевершили усі сподівання. Слухачі захоплено вітали імпровізації Лисенка та його власні аранжування народних пісень, серед яких були героїчні, ліричні, жартівливі твори.

Гостя з України запросили до «Умелецької бесіди» — Празького Художнього клубу. Про організацію концерту подбав сам Бедржіх Сметана.

...Коли піднялася завіса, в залі панувала тиша. Лисенко вклонився і сів до рояля. Хвилина мовчання. Тривожний холодок за спиною. Рука трохи скуто видовбує глухі басові звуки. Він чує, як стукає його серце. Тривожний холодок за спиною починає танути. Пальці впевненіше дістають потрібні звуки. Мелодія наростає, шириться, звучить велично і переможно...

Чеська преса першою в Західній Європі заговорила про Лисенка — піаніста і композитора: «Особливо ж сподобались українські пісні, дотепно аранжовані (Лисенком) для фортепіано... Пан Лисенко готує до друку цілу збірку українських пісень, бажаємо йому швидко знайти видавця, бо ці пісні справді збагатять слов'янську літературу».

Слава М. Лисенка швидко дісталась Львова. На прохання львів'ян він написав музику до «Заповіту» Т. Шевченка. З цього приводу теплого листа надіслав Лисенкові Олександр Барвінський. Лисенків твір (закінчений у середині лютого 1868 року) для хору і баритона у супроводі фортепіано прозвучав на вечорі, присвяченому Великому Кобзареві, разом із «Заповітом» галицького композитора Михайла Вербицького.

17 квітня 1868 року — знаменний день не лише в житті Лисенка. Саме тоді на нотний стан лягли мелодії перших романсів «Туман, туман долиною», «Ой одна я, одна», що започаткували семисерійний цикл композитора «Музика до «Кобзаря» Т. Шевченка», над яким Лисенко працюватиме до останніх місяців життя.

Після успішно складених іспитів за перший рік навчання, сповнений мистецьких вражень, композитор приїхав на вакації додому. Зустрівся з київськими друзями.

«Перебувши перший академічний рік своєї науки в Лейпцигу, — згадувала пізніше Олена Пчілка, — М. Лисенко вертався літом 1868 р. в Україну, власне, на Полтавщину... Спинившись у Києві, Микола Віталійович довідався, що власне того дня має бути в його друзів урочистість: одруження Петра Косача з сестрою М. Драгоманова, себто зо мною. Велика, невимовна була наша радість, коли ми впізнали у молодому, галантному гостеві з темною борідкою, що спинився перед нашою оселею, Миколу Лисенка! Другого дня він поїхав до своєї нареченої, а через якийсь тиждень, того ж липня 1868 року, й сам повінчався з своєю нареченою Ольгою Олександрівною Деконор».

На другий курс юнак повернувся з молодою дружиною. В Лейпцигу чекав на М. Лисенка приємний сюрприз — за літо був надрукований його «Збірник українських пісень» для голосу в супроводі фортепіано.

Останній рік у консерваторії був особливо напруженим, адже М. Лисенко закінчував повний чотирирічний курс навчання за два роки!

Розділ шостий
КИЇВ — ГАЛИЧИНА — СЕРБІЯ — КИЇВ
(1869—1874)

Після повернення з Лейпцизької консерваторії до Києва М. Лисенко розпочав велику педагогічну, виконавську і науково-фольклористичну діяльність. 1 лютого 1870 р. відбувся перший концерт М. Лисенка у Києві. Він мав великий успіх. З цього виступу розпочалась його сценічна концертна діяльність. «...Артист Лисенко далеко виходить із ряду тих, яких ми звикли слухати раз по раз... у нинішньому сезоні після А. Рубінштейна навряд чи киянам доводилося слухати піаніста кращого, ніж Лисенко», — писала газета «Києвлянин».

У цей же період М. Лисенко започатковує організацію українського хору, з яким здійснив ряд концертів слов'янської пісні.

У сезоні 1872—1873 року М. Лисенко був обраний членом дирекції Київського відділення Імператорського Російського музичного товариства. Але, не маючи можливості реалізувати свої плани щодо розвитку української професійної музики, він вийшов зі складу її дирекції.

Влітку 1873 року Лисенко разом зі своїм приятелем, земським статистиком, етнографом і фольклористом Олександром Русовим виїхав за кордон для збирання слов'янських пісень і танців. Зі Львова вони поїхали в напрямку Стрия, а потім у Карпати (Сколе, Козьова). Внаслідок епідемії холери їм довелося знову повернутися до

Стрия, а далі залізницею до Кракова, звідти — на Відень, далі — в Хорватію, Сербію.

Лебединий крик трембіти, гуцульські коломийки, весільні обряди — все хвилює, все проситься на нотний папір. З голосу дівчат гуцулок Лисенко записав кілька народних мелодій коломийок і відому «Верховину», що стала популярною завдяки його художній обробці.

«Мені привелося бачити страшенну радість нашого великого композитора, коли він побачив, як сі прості люди творять пісні. Було се у селі Козьові на вершинах Карпат, коли ми вдвох подорожували по Галичині. На третій день вранці, коли вже ми збиралися у дальшу подорож, вона (дівчина, від якої Лисенко записував коломийки. — *Авт.*) прибігла, щоб, набравшись смілості, продиктувати ще одну — не «пісню», як вона казала («бо пісні тільки у церкві співають»), а «співанку», яку сама зложила за ці дні. Записавши їй сю співанку, Микола Віталійович ще довго розпитував дівчину, яким способом вона складала і слова, і голос своєї композиції. Тут ролі вже змінилися. Пан-композитор очима наче з'їсти вже хотів селянку-композиторку, допитуючися у неї, що попереду вона складала, чи голос співанки, чи слова...» — пригадував Олександр Русов.

Повернувшись з фольклористичної мандрівки до Сербії, М. Лисенко активно включається у діяльність Південно-Західного відділу Імператорського Російського географічного товариства, увійшовши до складу його членів.

У вересні 1873 р., на засіданні відділу, М. Лисенко, ознайомившись за завданням відділу, з творчістю «останнього кобзаря» О. Вересаєва, виступив з рефератом на тему: «Характеристика музичних особливостей українських дум і пісень, виконуваних кобзарем Вересаєвим».

У цей період у Києві біля двох ентузіастів української справи композитора М. Лисенка та поета М. Старицького почали об'єдну-

ватися аматори українського театру, такі, як П. Чубинський, О. Русов, О. Левицький.

1872 р. композитор пише оперу «Чорноморці» за п'єсою Я. Кухаренка. Слідом за «Чорноморцями» була написана двоактна опера «Різдвяна ніч» на сюжет М. Гоголя. Велику допомогу у постановці «Різдвяної ночі» надав відомий меценат В. Тарновський, який зі своєї багатой колекції української старовини дав запорозьке вбрання, зброю, килими, посуд.

«Не один пуд солі ми з Михайлом [Старицьким] з'їли, не один віз паперу перевели, — згадував М. Лисенко, — поки добрались до гоголівської “Ночи перед Рождеством”».

«...у 1872 році, — писав М. Старицький, — зародилась думка сформувати групу аматорів і ставити, в міру можливості, спектаклі, як російські, так і українські. Для першого спектаклю вибрали «Кружевницю» і «Чорноморський побит»... Оперета... справила величезне враження. Цей успіх підбадьорив і творців і виконавців... На третій спектакль, — згадував М. Старицький, — ми з Миколою вирішили написати оперу на сюжет Гоголя «Ніч під Різдво», назвавши її “Різдвяною ніччю”».

Опера М. Лисенка була поставлена аматорами. Скільки вони тоді працювали разом з Михайлом Старицьким! Були і режисерами, і диригентами, і концертмейстерами, і суфлерами, ба навіть художниками. Репетиції... Щоденно, по кілька годин. Відтворення побутових картин, одяг, бутафорія — все йшло ніби гаразд, от тільки партія старого Пацюка ніяк не вдавалася. хто тільки не брався за її виконання! І яким же щастям стало для товариства повернення С. Габеля з Парижа. Станіслав Іванович, який народився в маєтку Дудари поблизу Канева, знав багато українських пісень, цікавився історією та побутом України. Він наполегливо взявся за працю і створив чудовий образ запорозця.

«Постанова «Різдвяної ночі» була таким видатним явищем у нашому літературно-мистецькому житті... враження одержано було

свіже, яскраве! Дійсно, то була річ хороша напрочуд!» — пригадувала згодом Олена Пчілка.

«Спектаклі «Різдвяної ночі» викликали в Києві велику сенсацію... українська молодь святкували велике свято, бо розуміла, що в історії культурного відродження української нації сталася подія великої ваги й великого значення — народилась національна українська опера!» — згадував Л. Кобилянський.

«Того самого року, в якому виставлялась уперше «Різдвяна ніч» (1873) (треба: 1874), українцям судилося святкувати не тільки свято українського мистецтва, але ще й свято української науки. У Києві відбувся Третій археологічний з'їзд, на якому перед вели українські вчені: Костомаров, Антонович, Драгоманов, Житецький і др. ... Під час з'їзду М. П. Старицький влаштував у своїй оселі хатній концерт і бенкет... В тому хатньому концерті брав участь і хор під орудою Лисенка і співав свої думи кобзар Остап Вересай... За вечерею шановний господар М. Старицький, піднявши чарку, просив дозволу випити за здоров'я дорогих гостей і подякувати їм за те, що вшанували його хату. На се обізвався сербський вчений Стоян Новакович, який підкреслив необхідність культурного єднання усіх слов'ян... а всім промовцям відповідав по-українському Михайло Драгоманов», — писав учасник Лисенкового хору Люцій Кобилянський.

Опера приваблювала митця, але цей складний жанр вимагав підвищити свій професійний рівень, майстерність оркестрової композиції. Тому М. Лисенко вирішує продовжити навчання у Петербурзькій консерваторії.

Розділ сьомий
МИКОЛА ЛИСЕНКО І ОСТАП ВЕРЕСАЙ

М. Лисенко завжди і всюди ставив собі за мету — відкрити передовій українській громадськості невичерпні художні скарби українського народу.

28 вересня 1873 року в Києві відбулося екстрене засідання Південно-Західного відділу Російського географічного товариства. На нього поміщик-українофіл Григорій Галаган привіз із села Сокиринці на Чернігівщині, де мав маєток, сліпого кобзаря Остапа Вересая та його дружину Пріську. Зібралися його послухати коло сотні чоловік. У репертуарі кобзаря було шість дум: «Про бурю на Чорному морі», «Про втечу трьох братів з Азова», «Про Хведора Безродного-бездольного», «Про вдову і трьох синів», «Про отчима, сестру і брата бездомного», «Про невольника». Спочатку Олександр Русов прочитав доповідь «Остап Вересай, один из последних кобзарей малорусских» — про життя сліпця та твори, які він виконує. Розповів, зокрема, і про історію одруження кобзаря з удовою Пріською Сенчук. Вересай знав її ще дівчиною — бувала на вечорницях, де він грав. Співуха й танцюристка Пріська ще тоді припала йому до душі. Але вона вийшла заміж. Коли ж Вересай довідався, що жінка овдовіла, залишившись зі сліпою донькою й малим сином, став її сватати, «щоб було кому доглядать». Зносив до неї все, що заробляв. Удова не заперчувала, але нічого собі не брала.

— Було, прийду до неї; стою та й співаю під вікном чи під двер'ю, — читує оповідь Вересая Русов. — Вона каже: «Не ходи ти до мене: сором міні од людей! Иди к чортовому батькові!» А я їй: «Не жени ти мене, матері твоєї біс! Иди за мене заміж, не одказуй!» А сам плачу.

Після семи років сватання вона таки погодилася вийти за Вересая, щоб «де-небудь, бува, у шинку не вбили».

— Ох, одружила мене з цим дідом його бандура, — казала Пріська, — як прийде мене сватати, до й вижену; а як заграє на бандурі, — до й заверну!

Після цього відчиту Остап Вересай виконав думу «Про втечу трьох братів з Азова» і два танці — «козачок» і «щиголь».

Далі слово мав композитор Микола Лисенко. Виголосив реферат «Характеристика музикальних особенностей малорусских дум и песен, исполняемых кобзарем Остапом Вересаем».

Вперше відкрив інтелектуальній українській еліті цей народний самотній талан друг Т. Шевченка, російський художник Левко Жемчужников, коли 1852 р. доля привела його до українського села Сокиринці, маєтку Г. Галагана. Розповідаючи про своє перебування в с. Сокиринцях, Левко Жемчужников згадував: «У Сокиринцях моя душа знову відпочивала. До мене кожного дня приходив сліпий бандурист Остап, пісні і думи якого розважали мене... Часто, коли я спав, Остап намацував костуром сходи ганку... заходив до мене в кімнату... сідав і награвав на своїй бандурі. Він умів розгадати стан моєї душі і співав відповідно моему настроєві... Бандурист був сповнений почуття, він перервав спів, продовжуючи грати ті ж мотиви і під тим самим враженням. Оті то переливчасті, то переривчасті звуки металевих струн міцно впливали на серце, думка глибше проникла в душу і жива картина маяла перед очима... Як співав він свій кант «Про правду», між строфами пісні обидва, одриваючись від діла, плакали: один над своєю кобзою, а другий — за мольбертом».

Л. Жемчужников познайомив з кобзарем Пантелеймона Куліша. Вперше ім'я кобзаря Остапа з'явилося в пресі 1857 року. В другому томі «Записок о Южной Руси» П. Куліш розповів про кобзаря Остапа,

який у степовому шинку співав пісню «Нема в світі правди». Більш детальну інформацію про Вересая подано у журналі «Основа» за 1861 рік. П. Куліш розповів про О. Вересая Тарасові Шевченку, який 1860 року послав йому гроші та свого «Кобзаря» з підписом: «Брату Остапу від Т. Г. Шевченка». Недаремно Остап Вересай так само братом називав і Т. Шевченка. Про Т. Г. Шевченка Вересай відгукувався так: «Була голова, оцей Тарас, та мабуть, вже такої не буде! Бог зародив... може, вона й мала була, я не бачив, але ж розумна!»

Саме завдяки Тарасові Григоровичу Шевченку мандрівні співці отримали назву — кобзарі, бо раніше їх кликали, як стверджує незрячий бандурист Олександр Тріус, «божі люди» або ж «старці».

Остап Микитович Вересай (прізвище Радчишин, вуличне прозвисько — Лабза) народився 1803 року в селі Калюжинцях Прилукського повіту Полтавської губернії в сім'ї кріпаків. Батько майбутнього кобзаря Микита Григорович був також сліпий, грав на скрипці на весіллях, хрестинах, вечорницях, чим і заробляв на хліб. Приятелював із кобзарями й лірниками. У дитинстві осліп і Остап. «Мені було года чотири, — розповідав він російському художникові Л. Жемчужникову. — Коли б я осліп більшим, тоді б я знав, що таке сонце та огонь, та й яке воно — красне або жовте, а то я нічого не знаю... Наша жизнь, темних людей, погана: дорожче оцей нема в світі нічого...».

Майстерно виконувані Микитою Григоровичем на скрипці народні мелодії з дитинства запали в душу Остапові, маючи для малого, що втратив зір, особливий сенс. Обдарований доброю музичною пам'яттю, він без зайвих зусиль повторював «що почув разів зо два», вчився грати на кобзі. А коли до хати Микити Вересая заходили кобзарі, Остапко забував про все, всотував вікову народну мудрість, мріяв сам кобзарювати. Мабуть, для незрячого талановитого підлітка це був єдиний вірний вибір. Потрапити до кобзарського цеху можна було лише одним шляхом: стати учнем цеху, відбути науку у старих майстрів цієї справи, отримати дозвіл на кобзарювання, пройшовши певні обряди.

У жовтневій книзі «Основи» Л. Жемчужников вперше описав техніку сліпецького навчання, про яку йому розповів Вересай: «...учитель дає учневі інструмент, ставить руки учня на струни або клавіші і, обнявши учня за спину, накладає поверх його рук свої так, що грає учневими руками. Коли ж учень уже добре почне перебирати пальцями, тоді вчитель каже йому грати самому і одночасно грає ту саму річ на другій кобзі чи лірі...».

Коли Остапу виповнилось 15 років, батько віддав його у науку до Семена Кошового, який жив у селі Голінки. Та хлопцеві не пощастило з панотцем: «Він хоть і много, може, співав і добре грав, а мене не вчив», — розповідав Вересай. Пізніше він пробував навчатися у інших кобзарів: Микити (із села Кладеківки за Десною), але вчився лише тиждень, бо той гірко пив, і батько забрав хлопця додому. Потім у Єфима Андріяшевського, з яким за шість тижнів побував у Лубнах, Голтві, Демидові, під Кременчуком, у Хоролі та Лохвиці. Вчителі, як згодом оповідав кобзар, жорстоко експлуатували малого: «Нас було у майстра три ученики — три парубки... Ті ж два дома сидять, а мене постійно скрізь зиму гонять да й гонять!» — згадував кобзар Остап. Хворобливий з дитинства, він часто нездужав, що також переривало заняття. Так сталося після шести тижнів кобзарського маршруту з Є. Андріяшевським, про що згадував О. Русов на засіданні Південно-Західного відділу Імператорського Російського географічного товариства. У розмові з ним О. Вересай розповів: «Поїхали ми... на ярмарок у Лубни...; відтіля — аж у Говтву, як у дев'ятій п'ятниці у Демидовку... Не дійшов у Кременчук 15 верстов... О Петрі були на ярмарку у Хоролі; відтіля... у Лохвицю». Після виступу в Лохвиці О. Вересай відпросився додому, де тривалий час хворів. Після одужання він шукав свого «майстра», але той вже помер і Остап пристав до іншого «панотця» — Семена Кошового. Хоча Остап Вересай навчався у багатьох майстрів, повного трирічного навчального курсу, що вимагалось на той час від виконавців, так і не здобув. Удосконалював майстерність гри на бандурі та поповнював репертуар самотужки, спілкуючись із різними музикан-

тами: «Кому купиш чверточку або даси гривеничка: «Навчи мене отої або Хведора Безрідного там, або що». Ото вже не од майстра, а од побочних старців навчивсь». Тож замість обов'язкових трьох років учився чотири місяці й отримав благословення майстра на самостійне кобзарювання. Отримавши після обряду «визвілки» з рук майстра кобзу та кілька грошей «на щастя», кобзар Лабза (як почали називати Вересая) пішов у народ. Через чотири роки після навчання О. Вересай надумав женитися. Перша наречена втекла з-під вінця. За вінчання з другою піп правив нечувану суму — 6 рублів. Із третьої спроби одружився й мав дочку Мотрю. Овдовівши, Вересай віддав дочку Мотрю у вісімнадцять років заміж за теслю Аврама. Зять виявився п'яницю, але мав милість при панському дворі. Після смерті жінки зять-п'яниця кривдив старого, наказував не давати йому їсти. Через сварку із ним Вересая ледь не закували в «бики» — кайдани, прикріплені до стіни. Остап був змушений залишити свою хату, село та піти, як колись, заробляти на хліб по ярмарках. Подорожуючи, кобзар зайшов у село Сокиринці, де жила вдова Пріська. Як зазначено вище, сім років кобзар домагався її згоди на шлюб і таки домігся. Повінчалися за четвертак. Кріпак О. Вересай випросив у свого пана визвольного листа, одружився і оселився у Сокиринцях. На зиму Вересай збирав 8 пудів хліба (пуд — 16 кг) та 8 мірок сухарів (мірка дорівнювала 16—25 кг). Дружина розповідала, що був він ощадливим, навіть скупим, і гульнути не любив.

...Упродовж 40 років О. Вересай ходив «у ходку» по ярмарках, селах і містечках.

1871 р. Г. Галаган улаштував Вересаєві концерти в Києві. Він виступає на відкритті колегії Галагана. Через два роки — на засіданні Південно-Західного відділу Російського географічного товариства.

1874 року О. Вересай виступив перед учасниками Третього Археологічного з'їзду, що відбувався в цей час у Києві і де його слухали науковці з України, Росії, Франції та інших країн.

Стояв теплий зорепадний серпень 1874 р. До златоглавого Києва прибували гості з багатьох європейських країн, щоб узяти участь у

Третьому археологічному з'їзді. Всі з нетерпінням чекали урочистої частини, на якій мав виступати зовсім незнаний для європейців «Гомер століття», «Боян доби», «сучасний Нестор», «рапсод України»... Кожному нетерпеливилось, коли ж нарешті завітає «останній з могікан», як образно називали Остапа Вересая. Гості хотіли почути душу й тугу співочого народу на берегах Дніпра, освятитися духом неспокоїних епох цієї багатостраждальної землі. Одне тільки непокоїло Миколу Віталійовича Лисинка: хай би там що, аби Вересая не заарештували жандарми, бо майже кожен його виступ закінчувався ув'язненням. Як тільки-но з'являвся співак на ярмарках Лубен чи інших містечок, урядовці одразу проганяли його чи на кілька днів заточували в карцер, ставлячи умову, що звільнять лише тоді, якщо він більше не з'являтиметься серед людей, не бунтуватиме їх піснями й грою на кобзі. Ретельні охоронці порядку добре знали, який сильний вплив мав на людей Остап Вересай: його тужливі й закличні пісні розчулювали до сліз присутніх, гуртували в спілки, наповнювали серця ненавистю до кривдників. Майже в усіх містечках Лівобережної України йому було заборонено грати й співати.

Невдовзі під гучні оплески в супроводі своєї дружини та Миколи Лисенка з'явився кремезний, літніх років чоловік. На ньому була приношена свитина, дебели, майже до самих колін, ялові чоботи й блакитні шаровари та смушкова шапка, з якою він не розлучався навіть влітку. Чемно відкланявшись шановному товариству, Остап Вересай присів на рипкий стільчик, витер спітніле обличчя, взяв з рук дружини свою вірну супутницю — кобзу, підладнав на ній струни та приструнки і пробіг пальцями. Віртуозний програш, який започаткував думу «Буря на Чорному морі», одразу ж відтворив в уяві присутніх картину розгніваної морської стихії.

Видзвонувала, голосила тужливим криком чайки кобза, піднімаючи на гребнях хвиль бентежний голос співака: «Ізо дна моря сильно хвиля встає, Судна козацькі-молодецькі на три часті розбиває...». Сім дум та цілу низку жартівливо-побутових пісень проспівав того вечора Остап Вересай.

В устах О. Вересая думи, скажімо, «Як три брати з Азова втікали», «Невольники на каторзі», «Буря на Чорному морі», «Бідна вдова і три сини», «Отчим», «Хведір безродний, бездольний», «Сокіл і соколя», «Сестра і брат», «Івась Коновченко, Вдовиченко»; сатиричні та гумористичні пісні: «Щиголь», «Дворянка», «Кисіль», «Хома і Ярема», «Бугай», а також жабранки, побутові і танцювальні пісні звучали так, як ні в кого іншого, викликаючи особливу увагу, будили тими ж самими словами зовсім інше промовлене речитативом, проспіване, здавалося б, нехитрою мелодією. М. Лисенко звертав увагу на невловимому голосову вібрацію, «яка тонко передавала глибину почуттів, яку практично неможливо відтворити словами».

І хоч не всі чужинці добре зналися на українській мові, але майстерне виконання кобзарем народного мелосу відкрило перед зарубіжними гостями всю велич поетики, глибину української пісенної стихії. Концерт пройшов з величезним успіхом. Відтепер слава про геніального «Гомера ХІХ століття» облетить увесь світ. Відтак Остап Вересай першим серед українських кобзарів вийшов на широку світову арену.

До Петербурга О. Вересай прибув напередодні шевченківських свят, наприкінці лютого 1875 року. Кошти на поїздку були зібрані за підтримки відділу етнографії Російського географічного товариства. Організатором збору коштів виступив відомий російський учений В. Козлов, до упорядкування програми виступів долучився М. Лисенко, який в усьому допомагав знаменитому землякові. Програма перебування кобзаря в Петербурзі була дуже насичена. Він виступав на засіданні етнографічного відділу Російського географічного товариства, Слов'янського благодійного комітету, у Музеї етнографії та старожитностей, у «Соляному містечку», у Клубі художників на сніданку, влаштованому на пошану пам'яті Т. Шевченка, у Зимовому палаці.

Перший виступ Остапа Вересая відбувся у Географічному товаристві. Враження від концерту було надзвичайним. Згодом О. Вересай

з величезним успіхом виступить у «Солянному містечку» в загально-доступному концерті.

Потім Остап Вересай мав виступ у Зимовому палаці. Туди запросив кобзаря професор Орест Міллер, який читав великим князям Сергієві та Павлові лекції з народної словесності. Вересай мав проілюструвати урок виконанням дум. У нагороду за це співцеві подарували золоту табакерку з написом: «Кобзарю Остапу Вересаю от великих князей Сергея и Павла Александровичей».

...По дорозі з Петербурга, у Прилуках, Вересая заарештували на базарі за пісню «Про правду й неправду». Він показав начальству подаровану в царському палаці табакерку — і його звільнили. Відтоді Вересай називав її своїм «пачпортом».

У своїх спогадах Вересай згадував ще про один випадок: «Було, піду на базар у Києві, граю, — аж тут поліцей... Хоче забрати в участок. Я вийму табакерку, а він читає на ній: «Кобзареві Остапові Вересаєві од великих князів Сергія і Павла Олександровичів 4 березня 1875 р.». Поліцей поверне табакерку і мовчки відійде: «Не можна його прогнати, він має табакерку з царською короною».

Після мандрівки до Росії кобзар прожив ще 15 років. У Сокиринцях Павло Чубинський на власні кошти збудував йому нову хату, в якій Остап жив зі своєю великою родиною (у 1882 році родина кобзаря нараховувала 15 осіб).

1884 року О. Вересай виступав у Київській рисувальній школі М. Мурашка, де з нього учні малювали портрети.

Але консервативна кобзарська братія не схвалювала Вересаєвих концертів. Це за дружбу з панами він дістав від них прізвисько Лабза — підлабузник. За вихвалювання «золотою табачницею» на цеховій раді в Гадячі кобзарська братія навіть була постановила «відрізати торбу» Вересаю, тобто відлучити від кобзарського цеху. Це позбавляло його права кобзарювати.

Недолюбляли Вересая й заздрили йому й у селі. Часто знущалися: лягали йому під ноги або клали поліно й сміялися, коли він летів сторч головою. Одного разу Остап підсміявся з дяка:

— Ой цур тобі, пек тобі, дяче! Яке в тебе серце гаряче!

Той підстеріг його під дверима й уперішив по голові лопатою так, що лопата розлетілася. У Сокиринцях досі розповідають, що насправді п'яний Вересай замерз у кучугурі. Знайшли його, як зійшов сніг, і піп довго відмовлявся ховати тіло.

Коли помер кобзар — наприкінці квітня 1890-го, йому було 87 років. На його могилі було поставлено скромний дубовий хрест з написом, вирізаним ножом: «Остап Вересай. 87 лет от роду».

Тарас Шевченко у повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали» зауважив, що коли б грецький сліпець Гомер воскрес і послухав хоч одну думу у виконанні українського сліпого співця, «то розбив би на тріски свій козуб, званий лірою, і пішов би міхоношею до самого бідного нашого лірника».

Розділ восьмий
ПЕТЕРБУРГ. КОНЦЕРТНА ДІЯЛЬНІСТЬ
(1874—1876)

Восени 1874 року М. Лисенко вступив до Петербурзької консерваторії до класу «спеціального інструментування» М. Римського-Корсакова. В заяві він написав: «Бажаю вивчити спеціально інструментування і для цього уклінно прошу дозволити відвідувати клас професора М. Римського-Корсакова. При цьому додаю диплом Лейпцизької консерваторії. Жовтень, 16 дня 1874».

М. Лисенко пробув у Петербурзі два роки. Заняття у М. Римського-Корсакова збільшили музичну ерудицію, розкрили перед ним утаємничену красу оркестрових барв і звукополук. «Микола Віталійович деякий час (недовго, щоправда) вчився у мене, чи вірніше — приносив переглядати у клас свою «Різдвяну ніч»... Я з ним ніколи не сварився», — згадував Микола Римський-Корсаков.

Через свого професора М. Лисенко познайомився з Модестом Мусоргським, Олександром Бородіним, Цезарем Кюї, Володимиром Стасовим, Олександром Рубцем (нащадком гетьмана Павла Полуботка), композитором і піаністом В'ячеславом Пасхаловим, з братами Антоном і Миколою Рубінштейнами. З мемуарних джерел відомо також про близькі стосунки композитора у цей період з М. Костомаровим, О. Русовим, І. Рудченком.

М. Лисенкові imponувала Безкоштовна музична школа, організована Г. Ломакініним та М. Балакіревим, а також хорові курси, які діяли

у так званому «Соляному містечку» (місці промислових і кустарних виставок), в якому відбувалися «народні читання», концерти, публічні лекції. Саме тут почав виступати хор, організований М. Лисенком. «За проханням публіки в неділю, знов після лекції і в цьому ж місці, співав хор п. Лисенка. Цього разу молодий і талановитий художник Мартинович, також уродженець Півдня, приготував за одну ніч дві картини для чарівного ліхтаря, освітлені друмондовим світлом... Ці картини і злагоджена хорова пісня... справили на публіку чарівне враження. Зачарування було суцільне... музичній обдарованості українців» — писала столична газета «Голос».

15 лютого 1875 року відбувся концерт у клубі Російського купецького зібрання «на користь неімущих студентів Імператорської медико-хірургічної академії». Хор під керуванням М. Лисенка проспівав «Ой пушу я кониченька», «Гей, не дивуйте, добрії люди», «Не топила, не варила».

«11 березня 1875 р. південноруський бандурист О. Вересай брав участь у музичному, суто українському вечорі, влаштованому в тутешньому Благородному зібранні. У вечорі велику участь брав хор з 25 молодих любителів, під керуванням п. Лисенка, які з натхненням і дивовижною злагодженістю виконали кілька українських пісень. Зала Благородного зібрання... була переповнена», — відзвдалась газета «Петербургский листок».

«На концерті, влаштованому М. Лисенком у залі «Соляного містечка», де спів і декламація Вересая були обставлені «туманними картинами» (світловими проекціями) за сюжетом з його дум і виконанням відповідних музичних п'єс, викликом Вересая і організатора концерту п. Лисенка не було кінця...», — говорила публіка по закінченні концерту, про що повідомляла газета «Киевский телеграф».

3 квітня 1875 р. відбувся другий слов'яно-етнографічний концерт, на якому виконувалися російські й моравські народні пісні в обробці М. Лисенка.

У Петербурзі, як і в Києві, М. Лисенко також знайомився з книжковими новинками, цікавився роботами молодих художників, допо-

магав їм з замовленнями, сприяв виданню творів українських письменників і фольклористів.

Під час свого дворічного перебування в Петербурзі М. Лисенко, крім праці над редакцією опери «Різдвяна ніч», скомпонував кілька фортепіанних мініатюр і п'єс концертного типу, зокрема Першу рапсодію на українські теми. Тоді ж композитор працював над третім випуском «Збірника українських народних пісень» і повністю підготував до друку збірку дитячих пісень та ігор «Молодощі». Водночас розпочалася праця над оперою «Маруся Богуславка», лібрето якої писав Іван Нечуй-Левицький ще до Лисенкового від'їзду в Петербурзьку консерваторію. Але задум опери виявився нереалізованим, як зазначають дослідники, значною мірою з незалежних від авторів обставин.

У Петербурзі йому, як вже відомому музиканту, пропонують місце диригента приватної опери з перспективою переходу до царської опери. Микола Лисенко відмовляється і після закінчення навчання вирішує повернутися до Києва. Навесні 1876 р. він лаштувався у дорогу додому.

Розділ дев'ятий
ФОЛЬКЛОРИСТИЧНА
ТА ХОРОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

Відмовившись від перспективи столичного диригента приватної опери та переходу до царської опери, Микола Лисенко повертається до Києва, де розгортає активну виконавську діяльність: багато грає у камерних вечорах, що їх організував місцевий відділ Російського музичного товариства, влаштовує щорічні «Слов'янські концерти» (21 жовтня 1876 року та 7 березня 1877 року), в яких виступає як піаніст-соліст та хормейстер. Ансамбль, організований українським композитором-піаністом, виконував твори Баха, Бетховена, Моцарта, Шуберта, Мендельсона, Сен-Санса, Гріга, Сметани, Бородіна, Чайковського, Рубінштейна. «Пам'ятаю квартиру Миколи Віталійовича, що мешкав тоді на Хрещатику в солідному домі Мезера, напроти Фундуклеївської вулиці (тепер Богдана Хмельницького). Він часто збирав у себе студентську молодь, учнів музичного училища та інших аматорів музики, що утворили чудовий хор, який брав участь у домашніх концертах... Микола Віталійович працював зі своїм хором дуже сумлінно, приділяючи багато уваги кожному учасникові окремо», — згадував про домашні музичні вечори Лисенка київський піаніст, поляк за походженням Володимир Пухальський.

У цей час Лисенко написав майже всі свої твори для фортепіано великої форми, в тому числі Другу рапсодію, Третій полонез, ноктюрн до-дієз мінор.

У 1878 році М. Лисенко займає посаду педагога з фортепіано в Інституті шляхетних дівчат. Тоді ж настають зміни і в особистому житті — Микола Віталійович бере другий шлюб з Ольгою Липською, яка була піаністкою і його ученицею. Від цього цивільного шлюбу він мав 7 дітей (двоє з них померли в ранньому віці).

З 1880 року розпочинається період інтенсивної композиторської діяльності. М. Лисенко започатковує роботу над своїм найвизначнішим твором — монументальною оперою «Тарас Бульба» (лібрето М. Старицького за повістю М. Гоголя). Як згадував Михайло Старицький: «Чайковський обійняв Лисенка, привітав із талановитим твором і просив їхати з ним негайно у Петербург, де він поставить цю оперу неодмінно. Пам'ятаю, що Лисенко сп'янів від похвали такого геніального композитора». Але оперу композитором буде завершено лише через десять років.

У 1883 році М. Лисенко пише третю редакцію «Різдвяної ночі», яка з великим успіхом виставляється у Харківському оперному театрі (на цей час заборони емського указу були послаблені).

З 1888 по 1893 рік він пише дитячі опери «Коза-дереза», «Пан Коцький», «Зима і Весна, або Снігова краля» (всі за лібрето Дніпрові Чайки).

У 1885—1886 рр. відбулися пам'ятні для композитора зустрічі з І. Франком, які започаткували їхні найтісніші взаємини. Іван Якович був чудовим співаком і з натхненням проспівав Лисенку ряд галицьких пісень, між ними повну ніжної лірики «Жалі мої, жалі». Микола Віталійович тут же вирішив включити записані від Франка пісні до четвертого випуску свого збірника українських пісень, який вийшов в 1887 році.

У 1889 р. важливою подією у творчому житті Лисенка стало впровадження музики до опери «Наталка Полтавка».

У 1894 р. він пише музику до феєрії «Чарівний сон» на текст М. Старицького, у 1896-му — оперу «Сапфо».

У 1880-90-ті роки (крім викладання в інституті та приватних уроків) М. Лисенко працював у музичних школах С. Блуменфельда і

М. Тутковського. Не дивлячись на педагогічну завантаженість, Микола Віталійович продовжив започатковану ним у 1862 р. справу організації хору, гуртуючи навколо себе «не просто тенорів і басів, але найперше свідомих українців» (як зазначалось у жандармських донесеннях). Лисенко організовує хор із студентів Київського університету і дає публічні концерти. 1881 року відбувся перший виступ хору.

На початку 1890-х років у композитора виникла думка організувати платний хор, з яким можна було б виїжджати на тривалі гастролі по Україні.

З 1892-го по 1902 рік він, організувавши хорові колективи (студентські, загальні, чоловічі, жіночі, змішані), чотири рази влаштовує знамениті «хорові подорожі» (1893, 1897, 1899, 1902 рр.) по Україні — гастрольні концерти, в яких виконувались переважно його власні хорові твори на тексти Шевченка та обробки українських пісень. Його помічниками у цій справі були К. Стеценко, Я. Яциневич, О. Кошиць. Останній згодом продовжив справу хорових подорожей, розпочату Лисенком, та здійснив мрію Миколи Віталійовича про закордонне презентування української пісні, що й було виконано під час гастролей по Європі та Америці капелюю «Думка».

Микола Віталійович, організовуючи мистецькі подорожі аматорських хорових колективів, активно популяризує зібраний фольклорний матеріал, розкриває перед слухачами художні багатства народної пісні, прищеплює любов до неї. Про це йдеться у листах композитора, у спогадах учасників хорів та українських громадсько-культурних діячів.

Так у листі до російської співачки і педагога М. М. Климентової-Муромцевої від 15 лютого 1890 р. він писав: «...Задумал я собрать большой платный смешанный хор и взяться за концертное с ним путешествие. Я ведь со студенческой скамьи музыкальный этнограф. Материала у меня изданного и неизданного масса, кроме того, я в сфере творчества в многообразных циклах развивал и развиваю народную музыку: у меня более 50 номеров написано музыки вокаль-

ной к тексту лучшего и высшего поэта Украины — Шевченко. У меня есть большие номера хоровые с оркестром, наконец, из моих опер много номеров могу исполнять. Как видите, программы могут быть солидные».

Під враженням Лисенкового виступу Іван Нечуй-Левицький написав оповідання-нарис «В концерті»: «Був концерт... не концерт, а генеральна репетиція... От виходить на сцену український хор. Свіжими молодими голосами полилась Лисенкова кантата: «Б'ють пороги». От загув Дніпро. Виникли ніби з води береги, обставлені скелями; над водою верби тонуть в промінні пекучого сонця. Широкий Дніпро грає, лиснить іскрами. А торжественна пісня летється, переливається. Чути силу України в тих дужих мотивах, силу велику, незломну... «Наша дума, наша пісня не вмре, не загине!» — ще раз співає хор. Замовк хор...».

«Учора повернувся з *tournee* артистичного по українських містах. Чернігів, Ніжин, Полтава, Лизавет і нарешті 9 концертів хорових мішаних дав і встиг. Пісня українська у такому розквіті, розвої й художньому виконанні велике враження чинить...», — писав Микола Лисенко у листі до Володимира Шухевича (січень 1893 р.)

«Люди з «провінції» пам'ятають до сеї пори, яке враження робив у них приїзд українського хору Лисенкового, — писала О. Пчілка. — ...упустити таку річ... було неможливо! «Підношення», дарунки були скромні (лаври в Гадячому не ростуть!). Се були вінки з барвінку та з дубового листу, з чорнобривців, гвоздиків та троянд... Та скільки щирої дбайливості докладалося до плетіння тих вінків! Скільки прокидалося свідомості, чужості, слухаючи своїх козацьких пісень!»

«Концерт мав два відділи з антрактом на півгодини. Першим номером в обох відділах було виконання Лисенком на роялі здебільшого своїх власних творів; далі чергувалися виступи хору, співаків-солістів. Другий відділ подавався в такому ж порядку, тільки солісти виступали вже в дуетах. Так, у Золотоношу, Лубни, Прилуки приїжджали селяни, що жили за 40 і більше кілометрів від міста», — описував другу хорову подорож за маршрутом: Бердичів, Житомир,

Умань, Козятин, Біла Церква, Сміла, Черкаси, Золотоноша, Прилуки, Лубни і при поверненні — Золотоноша, Черкаси, Сміла (20 червня по 22 липня 1897 р.) її учасник Мефодій Павловський.

«Аж тут дійшла до семінару чутка, що до Полтави приїздить великий український музик Лисенко та що його будуть вітати різні організації — московська, польська, жидівська, чеська і інші, за винятком нашої української організації. Тоді семінаристи старших класів пішли до ректора і просили дозволу і нам привітати нашого великого чоловіка. Ректор на нас визвірився і прогнав від себе. Це нас не зупинило, і, коли прийшов назначений день приїзду Лисенка до Полтави, кілька одчайдухів з нас перелізли крізь вікно в кухні, як там нікого не було, і побігли поміж стосами дров, а далі корчами на станцію, де зібралось нас сім хлопців. Глянувши на хлопців, я не запримітив на них переляку, але й відваги не було. Я боявся, що на случай спізнення поїзда ця моя братія розбіжиться. На наше щастя, чуємо, потяг шумить і виїжджає на станцію. На одній площі ми побачили нашого велетня, котрого ми зараз пізнали по знімці. Він поважно стояв без шапки і, схиливши голову, вітав присутніх. Коли поїзд зупинився, він зійшов на станцію, прийняв від організації привіт та тут якимось чудом звернув увагу, що кілька молодечих оченят дивляться в його бік. Він підійшов до нас, а ми голосно закричали йому славу і хотіли піднести його на руки під голосне «Не пора, не пора». Та тут, як скажені, кинулись на нас жандарми. Тоді ми давай тікати, прибігли до семінару, а там двері вже зачинено. Стукаємо у двері, а там інспектор нас зустрічає і з насмішкою вітає «освободітелей України». Він зараз відділив мене і ще одного мого приятеля і післяв до ректора, а решту замкнув у холодному карцері. Коли нас вели до ректора, то я одного боявся, щоб нам не всипали березової каші, і все оглядався, чи не можна кудись утікати, але тут відчинилися двері до ректора. Він як глянув на нас, то у нього аж борода затряслася від злості; стиснув зуби, подає нам папірець і каже: «це вам, хлопці, нагорода за вашу працю, це вовчі паспорти, по яким вас нігде до ніякої школи не приймуть, ні на жадну державну службу».

А там як закричить: «Геть звідсіля, щоб і духом вашим тут не смерділо!»

Ми зраділи, що бити нас не будуть, давай Боже ноги і побігли що було сили на вулицю. Мій приятель забрав свої речі і пішов додому, а я вийняв зі свого чемодану кожушка, якого подарував мені батько, і просив сторожа віднести мої речі додому. Я сам не хотів іти додому, не із-за боязні, що батько мене буде бити, а тому, що не хотів бачити журби батька, коли він довідається, що мене вигнали зі школи; він з розпуки міг би і померти», — пригадував колишній учень Симон Петлюра.

Хорова діяльність Миколи Віталійовича не полишалася остеронь подій громадсько-політичного життя, підтримуючи студентську молодь у її боротьбі за утвердження демократичних прав та свобод. Так, на початку 1901 р. Лисенко організовує концерт хору на користь засланих у солдати 183 студентів Київського університету за їхній мужній протест проти царського уряду. «Як тільки пролунало «поженуть нас з ланцюгом на шиї», у залі почалися голосні ридання, очевидно, рідних і близьких засланих студентів. Вмить підбіг тоді до Лисенка, розмахуючи руками, поліцейський пристав, який завжди був присутній на українських вечорах. Але композитор спокійно тицьнув приставу під ніс дозволений царською цензурою текст. Вона, безперечно, не передбачила того, що пісню, спрямовану проти австрійських жандармів, можуть з успіхом використати і проти царських охоронників. Приставу залишилося тільки позадкувати від Миколи Віталійовича...» — пригадував хорист Лисенкового хору, пізніше письменник Євген Кротевиц.

Хорову подорож 1902 року Лисенко мав намір здійснити не лише в центральних районах України, але й побувати на півдні — у Мелітополі, Олександрівську, на порогах, у Сімферополі, Бердянську, а також у Таганрозі й Криму. Проте відсутність досвідченого адміністратора, який би міг взяти на себе фінансові й організаційні справи, стала на заваді задуму.

За прикладом Лисенкового хору, в різних куточках України виникали народні хори, організаторами яких були учні М. Лисенка.

У цей же період написано значну частину хорових творів композитора, а також велику кількість обробок народних пісень для хору. Тоді створено кантати «Б'ють пороги» (1878) і «Радуйся, ниво неполитая», хорову поему «Іван Гус», хори «Сон», «Ой діброво, темний гаю» (усі перелічені твори написано на вірші Т. Шевченка).

У 1870—1890-х рр. М. В. Лисенко активно продовжував свої дослідження українського фольклору. «Велика кількість пісень записана мною особисто і безпосередньо від народу. Ревно й суворо ставлячись завжди до музичного матеріалу і перевіряючи його усіма залежними від мене засобами, я мав досить чимало випадків переконатись, як треба бути обережним у виборі осіб, що співають і передають пісні з середовища самого народу», — стверджував Микола Віталійович кореспонденту газеті «Зоря» (Київ).

Лисенків архів налічує коло двох тисяч записів українських та інших народних пісень. Понад 700 пісень він гармонізував для голосу в супроводі фортепіано, а також для різного складу хорів. Неоціненно велике художнє значення мають його збірки обрядових пісень.

Ні на день не припиняючи своєї творчої, у тому числі й фольклористичної, праці, в невпинній боротьбі з цензурою, М. Лисенко зміг вибороти публікацію семи випусків «Збірника українських пісень для голосу з фортепіано» (по 40 обробок пісень), 12 випусків хорових «десятьків» (по 10 обробок пісень) та інших збірок, залишити в рукописах величезну кількість записів фольклору, переважно українського.

Розділ десятий
СВІТОЧ СЛОВА І СВІТОЧ МУЗИКИ:
МИКОЛА ЛИСЕНКО І ТАРАС ШЕВЧЕНКО

Не можна навіть уявити життя і творчість Миколи Віталійовича без Тараса Шевченка. З його ім'ям пов'язані як перші самостійні кроки, так і вся майже піввікова діяльність Лисенка-композитора.

Молодість Миколи Лисенка припадає на часи, коли ще жив і творив Тарас Шевченко. У роду Лисенків жив дух волелюбства. Усна сімейна традиція донесла до ХІХ ст. запорозькі історичні пісні і думи, які гарно співав рідний дядько Миколи Андрій Романович. Саме від нього юний Микола почав уперше записувати мотиви козацьких пісень. У домі свого дядька Олександра Лисенка він уперше познайомився з «Кобзарем» Т. Шевченка. Михайло Старицький згадував: «...Одного разу дістали ми заборонені вірші Шевченка і цілу ніч читали їх, захоплюючись і формою, і словом, і сміливістю змісту. Лисенко, що звик до російської чи французької мови, був особливо вражений і зачарований музичною звучністю і силою простого народного слова». Остап Лисенко, син композитора, у своїх спогадах згадує розповідь батька про першу його зустріч з «Кобзарем»: «...У дядька знайшовся, між іншим, і перший надрукований «Кобзар» Шевченка і «Енеїда» Котляревського... Цілу ніч просидів я над «Кобзарем» і з того часу не розлучався з ним. Навряд чи гадав дядько, що ця тоненька книжечка переверне все моє життя. А вийшло саме так».

...У травні 1861 року труну з прахом великого українського поета було привезено до Києва і встановлено для останнього прощання в

церкві Різдва. Разом з іншими студентами університету та свідомими українцями студент Київського університету Святого Володимира Микола Лисенко зустрічав труну з тілом Тараса Шевченка, яка довго мандрувала з далекого Петербурга «на Україну милу». До самої пристані йшов він у густому натовпі, плечем своїм підтримуючи важку домовину. До останніх днів свого земного життя Микола Віталійович свято шанував пам'ять Тараса.

«На Чернечу гору під Каневом посходилося багато людей, було там і багато селян, що прийшли віддати честь тому, що «писав волю». Поки на могилі копали студенти гріб, у канівській церкві правили панахиду і протоерей Мацкевич виголосив гарну промову, що так кінчилась: «Минуть віки, й далекі нащадки дітей України побачать і пізнають, хто був Тарас Шевченко! А ти, Україно, шануй наше місто, бо в нас покояться кості Тараса Шевченка. Тут на найвищій горі Дніпровій лежатиме прах його, і як на горі Голгофі видко було хрест Його й по цей, і по той бік нашого славного Дніпра!»

«При всьому старанні моему, — писав у своєму рапорті начальник канівської поліції київському губернатору про зміст промов на похороні Т. Шевченка, — ні під час похорону академіка Тараса Шевченка, ні тепер я не міг дістати промов, виголошених студентами Університету Св. Володимира на могилі його».

Щороку в березні, всупереч заборонам і переслідуванням, у Києві проводились Шевченківські вечори і концерти, організатором яких незмінно виступав М. Лисенко.

З 1862 року композитор відзначав шевченківську дату концертом, новим твором або поїздкою на могилу Кобзаря. Кошти від концертів та вистав, що відбувалися за участю київських студентів, передавали на допомогу засланим, на видання книжок, на утримання створеної київською «Громадою» школи для хлопців вільних селян-хліборобів (1862—1864 рр.).

Так в його хаті уже традиційно відбувалися Шевченкові свята, поки їх не перенесли до приміщення Літературно-артистичного товариства. Проводилися і дитячі вечори, присвячені Т. Шевченкові.

Олена Пчілка у спогадах згадує про один із таких вечорів: «Найперша така вечірка — святкування роковин Шевченкового народження — відбулася в хаті Миколи Віталійовича. Як він радів тоді!.. Маленька доня його племінниці, Оріся Стешенківна, прочитала доповідь про Т. Шевченка... інші діти проказували вірші, співали. Все це втішало серце!»

Поезія Т. Шевченка, ніби вінок, обрамлює творчість М. Лисенка. Однією з вершин його творчості стало видання у Лейпцигу, у 1868 році, першого випуску «Музики Миколи Лисенка до «Кобзаря» Тараса Шевченка». Зокрема, композитор написав свої перші твори на слова Тараса Шевченка: «Заповіт», «Ой одна я, одна», «Туман, туман долиною», що започаткували цикл пісень на Шевченкові поезії. Починаючи з 1871 року М. Лисенко випускає сім збірок музики до «Кобзаря» — всього 82 музичні твори різних жанрів (кантати для хору, сольні співи, дуети). На слова Шевченкового «Кобзаря» композитор створив 56 романсів, 19 хорів, 9 вокальних ансамблів і 3 кантати, інтерпретуючи їх то як солоспіви (іноді цілі розгорнуті вокальні сцени, як, скажімо, «Молітесь, братіє, молітесь» із поеми «Гайдамаки»), то як розгорнуті кантати на зразок «Б'ють пороги» чи «На вічну пам'ять Котляревському», то як хори а capella або в супроводі фортепіано чи оркестру (як «Іван Гус»), то як вокальні ансамблі. Деякі твори з Лисенкової «Музики до “Кобзаря”» майже від самого їх створення стали справді народними піснями, зокрема «Ой, одна я, одна як билинонька в полі» чи «Садок вишневий коло хати».

1868 року львівська громада збиралася вперше відзначити Шевченківські дні великим концертом. Львівське товариство «Просвіта» в особі О. Барвінського звернулось до М. Лисенка з проханням написати музику до «Заповіту». Молодий композитор був тоді студентом Лейпцигської консерваторії, а проїжджаючи у 1867 році через Львів, познайомився з місцевою українською молоддю. М. Лисенко охоче пішов на зустріч проханням львів'ян і незабаром написав свій перший оригінальний твір — музику до «Заповіту» (Опус № 1). Її вивчив збірний хор і з успіхом проспівав у ювілейні Шевченківські

дні 1868 року. Композитор С. Людкевич писав: «Лисенко так підложив слова під ноти, що іншої музики до його поезії годі й подумати. Тут Шевченко і Лисенко — зливаються разом ніби в одну особу». Влучно сказав мистецтвознавець Ян Хойнацький: «Шевченко — поет духа, Лисенко — поет музики».

На думку сина Остапа, улюбленим твором Миколи Віталійовича, написаним на текст Шевченка «Ісаія. Глава 35», була кантата «Радуйся, ниво непоплитая», яка якнайкраще відповідає духу Кобзаря.

Щорічне відвідування могили поета в Каневі стало також родинною традицією Лисенків. По весні, в неділю або в суботу, найближчу до 22 травня, Микола Віталійович організовував масові поїздки до могили Т. Шевченка. Син митця Остап Лисенко згадує: «Бувало, як тільки зазеленіють лани широкополі, і Дніпро, і кручі, Микола Віталійович не знаходить собі місця: «Пора до Тараса в гості». В останню хвилину до нас приєднувалися десятки знайомих (Старицькі, Косачі, хористи, учні батька)... До самого Канева лунало над сивим Дніпром полум'яне слово Тараса. Потім довго піднімалися на крутий горб. Ішли мовчки. Батько не раз зупинявся, важко дихаючи, спираючись на свій гуцульський топірець. Видно було, що йому, людині з хворим серцем, нелегко дається гора. Та він ніколи не скаржився... Довгі хвилини простоював Микола Віталійович над дорогою могилою свого вчителя і старшого брата...»

На могилі правилася панахида, хор виконував «Заповіт» та інші Шевченкові та народні пісні. В Інституті рукописів Національної бібліотеки України імені В. Вернадського та в Інституті рукописів Інституту літератури Національної академії наук України зберігаються кілька таких листів, датованих 1882—1896 рр. Із них дізнаємося, наприклад, що 1882 року Микола Віталійович зі своєю родиною відпочивав у Каневі. В листі до Г. І. Маркевича від 31 березня 1882-го він писав: «На літо маємо на гадці наймати собі дачу у Каневі, на горах, так що й Полтавщина уся, мов на долоні, і Дніпро під горою берег рие, Тарасова оселя побіч, у Київ і в Кременчук водяний шлях недалеко. Місцина, кажуть, чудова, коли б тільки судилося найняти...»

У листі від 12 травня 1896 року Микола Віталійович повідомляє В. Гнилосирова про свій приїзд до Канева: «Ангеле небесний, кохане серденько Василь Степанович! Думаємо у середу, ось цього 15 липня бути в Каневі на могилі Батька Тараса. Я з усією сім'єю нашою, кілька студентів, може, Кониський. Чи не виїхав би нам назустріч допомогти чи човном, чи то підводою до гори добратися...».

Микола Віталійович, як член київської «Старої громади», разом з іншими громадівцями опікувався впорядкуванням Шевченкової могили. Його, як і інших старогромадівців, боляче вразила заборона київського губернатора встановити на Шевченковій могилі чавунний хрест, який виготовили 1883 року на заводі Термена в м. Києві. А причиною заборони стали слова Т. Г. Шевченка, які Василь Васильович Тарновський замовив для пам'ятника-хреста:

Свою Україну любить,
Любить її... Во время люте,
В остатню тяжкую минуту
За неї Господа молить.

У 1884 р. одночасно із завершенням впорядкування Шевченкової могили, коли 1 серпня на ній було встановлено за проектом академіка архітектури Віктора Сичугова пам'ятник — чавунний хрест, на Тарасовій горі, поблизу поетової могили, на народні кошти була збудована українська хата — перший народний музей Кобзаря. В одній її половині викладач Канівського двокласного училища Василь Степанович Гнилосиров разом з членами київської «Старої Громади» створив так звану Тарасову світлицю. Першим експонатом цього музею став Шевченків «Кобзар» 1840 р. видання. Його приніс сюди Василь Степанович. У 1888 р. відомий художник І. Ю. Репін виконав для Тарасової світлиці портрет Т. Г. Шевченка. Цього ж року канівський нотаріус Захарій Краковецький зі своєю родиною дарує ікону Спаса Нерукотворного з дарчим написом. У другій половині хати жив Іван Олексійович Ядловський (1846—1933), який майже півстоліття вірно охороняв Шевченкову могилу. Ще підлітком йому пощастило

зустріти тут Шевченка. Пізніше він брав участь у похованні поета на Чернечій горі. А потім, коли троюрідний брат Тараса Шевченка Варфоломій Григорович Шевченко запропонував Івану Олексійовичу стати доглядачем Кобзареві могили, він відразу погодився. Хатина Івана Олексійовича на Тарасовій горі після його смерті простояла недовго. Коли в 1930-х роках минулого століття розпочалося будівництво сучасного музею, хатину розібрали (відновлено було лише 1991 року).

Спершу відомості про тих людей, які приходили до Шевченкової могили, записував сам Василь Степанович Гнилосиров. А потім вирішив, що це можуть робити самі люди. З цією метою він у 1893 році замовляє спеціальну книгу. В тому ж році вона була зроблена. Та, на жаль, з'явилася вона в Тарасовій світлиці лише через чотири роки. Покласти її раніше не дозволяла місцева влада. Першим, хто розписався у цій книзі, став Микола Віталійович Лисенко зі своєю родиною: «Одвідали Батькову могилу. Подай нам, Боже, діждатися кращих жаданих днів волі й світа України-неньки!». Після підпису композитора стоїть підпис його дружини — Ольги Антонівни, нижче — дітей: Катрусі, Галини, Остапа, Мар'яни. Особливу увагу привертає автограф наймолодшої доньки Мар'яни, якій тоді було 6 років. Своєю маленькою рукою вона не зовсім вправно вивела: «Муся Лисенко». 19 липня 1897 року Микола Віталійович ще раз побував біля дорогої серцю могили, повертаючись зі своїми хористами з подорожі Україною. До книги вражень вони записали: «Хористи М. Лисенка, повертаючись із своєї мандрівки, поклали собі побувати на Тарасовій могилі. Пом'янули пісню, промовами, читанням «Кобзаря» нашого генія, подякували тим добродіям, що догадалися завести цю Книгу, полюбувалися чудовим Дніпром і горами, і поїхали». Перегорнувши вже пожовклі від часу сторінки першої книги вражень, знову натрапляємо на автографи родини Лисенків — 6 серпня 1898 року. Після Северина Паньківського та Михайла Яворського свої підписи поставили Ольга, Микола, Остап і Мар'яна Лисенки. Для дружини Миколи Віталійовича Ольги Антонівни це була остання поїздка до Канева — через

два роки її не стало. Нелегко було композитору з п'ятьма дітьми після смерті дружини. Та й у такі скрутні часи він ніколи не забував відвідати Тарасову гору. Разом із Михайлом Старицьким, художником Іваном Трушем, донькою Михайла Драгоманова Аріадною 1900 року композитор знову приходив до священної могили Кобзаря. Після цієї поїздки до Канева художник із Галичини створив два варіанти картини «Могила Т. Г. Шевченка» (одна з них зберігається у Львівському літературно-меморіальному музеї Івана Франка, друга — у Національному музеї м. Львова). Наступного, 1901 року, Микола Лисенко разом із сином Остапом, внуком відомого українського байкаря Я. П. Гулаком-Артемовським і кількома іншими шанувальниками Тараса Шевченка вкотре вже побував на Тарасовій горі. Й після смерті митця славну традицію приїздити до Кобзареві могили продовжили його діти, внуки, учні.

Одним із важливих напрямків громадсько-просвітницької діяльності Миколи Лисенка була робота з увічненням пам'яті Т. Шевченка. 1906 року з ініціативи композитора було засновано «Об'єднаний комітет по спорудженню пам'ятника Шевченкові у Києві». На адресу комітету надходили кошти від концертів, благодійні внески із-за кордону. Ідея спорудження пам'ятника Великому Кобзареві виникла давно. У 1900 році Микола Міхновський — гласний Харківської міської думи вніс пропозицію встановити пам'ятник Шевченкові у Харкові. Його пропозиція тоді була відхилена. Але ця ідея знайшла своїх прихильників. Почався збір коштів. У листі до І. Житецького від 25 квітня 1902 року М. Лисенко пише: «Не откажите в любезности... сто пять рублей, собранные в моем концерте, посвященном памяти малорусского поэта Т. Г. Шевченка, передать в Общество им. Т. Г. Шевченка: 5 рублей как годичный взнос и сто рублей как пожертвование».

У 1908 році М. Лисенко, очолюючи товариство «Український клуб», заснував комітет для сприяння спорудженню пам'ятника Т. Шевченку до відзначення 50-х роковин від дня смерті поета (1911). Починаючи з 1909 року Микола Віталійович організовував мандрів-

ки членів клубу до могили Великого Кобзаря. Про це свідчить і запис у Книзі вражень від 24 травня: «Перша українська громадська мандрівка, уряджена Київським «Українським клубом». Голова клубу — Микола Лисенко». А нижче на двох сторінках лишили автографи члени цього клубу, серед яких — публіцист, громадський діяч Є. Лукасевич, галицький політичний діяч і публіцист М. Лозинський, дружина художника І. Труша — А. Труш-Драгоманова, донька композитора Мар'яна Лисенко та багато інших. Газета «Руслан» так повідомляла про цей травневий день 1909 року: «Український клуб організував поїздку на могилу Т. Г. Шевченка. Зібралось багато людей (більше 150 душ): тут були студенти, сиві діди, професор і громадські діячі, прості селяни, сліпий кобзар, було з десяток галицьких гостей... Була, звісно, кінна та піша поліція... Приїжджий священик відправив панахиду, яку проспівали подорожні, а як тільки скінчив, знову з більшим запалом зі всіх грудей вирвався гучний спів «Заповіту». Щоб назавжди закарбувати в пам'яті той незабутній травневий день, усі учасники мандрівки сфотографувалися біля дорогої могили». 1910 року Микола Віталійович знову приїздив із членами Українського клубу до Шевченкової могили.

1911 р. минало 50 років від дня смерті геніального Т. Шевченка. Український клуб готувався відмічати ці роковини смерті. Але ще задовго до ювілею, в листопаді 1910 року, начальник Київського охоронного відділу надіслав доповідну записку київському генерал-губернаторові з вимогою заборонити відзначення 50-ліття з дня смерті Т. Г. Шевченка. І той заборонив будь-які ювілейні заходи. Тож зрозуміло, чому 1911 року не відбулася традиційна подорож Київського «Українського клубу» до Шевченкової могили.

До цієї дати Микола Віталійович написав кантату на слова В. Самойленка «До 50-річчя з дня смерті Т. Шевченка». Була підготовлена виставка рідкісних видань творів великого поета. Коли вже все було підготовлено до урочистого свята, раптом прийшла заборона царської влади на вшанування пам'яті Кобзаря. Через утиски з боку царської адміністрації на чолі з київським генерал-губернатором В. Треповим

і міністром внутрішніх справ Російської імперії П. Столипіним заходи було перенесено з Києва до Москви. Свято, однак, відбулося і, як згадує в споминах Л. Лукасевич: «прибравши цілком інший характер мовчазної демонстрації. Ніяких промов, без слів, при портреті Т. Шевченка, який стояв у великій залі клубу, організації нашого громадянства, як і інших народів, склали вінці». Величезний же концерт відбувся в Москві, де прозвучала кантата М. Лисенка на слова Т. Шевченка «Б'ють пороги». Композитора не відпускали зі сцени. Василь Овчинников, режисер дійства, написав, що «в його (Лисенка) особі присутні вітали Україну». Але після повернення додому наслідком описаної події стало відкриття поліційної справи про закриття «Київського українського клубу» та «притягнення членів ради старійшин на чолі з учителем музики М. В. Лисенком до кримінальної відповідальності за протиурядову діяльність». Але виконати поліції це рішення не вдалося: через 4 дні після оголошення цієї постанови композитор помер від серцевого нападу.

27 травня 1912 року відбулася традиційна подорож до могили Кобзаря. Хоч і проходила вона під пильним наглядом «помічника пристава Либідської дільниці Яворського з двома приставами». «...о 9 годині ранку маленький пароход «Марія» рушив вниз по Дніпру. Народу на пароході повно — до 400 душ... Серед гостей клубу виділяється декілька родин і окремих осіб — великоросів і поляків... На палубі скоро склався невеликий хор. Одна пісня змінюється другою. В пів на п'яту годину дня пароход підходить до Тарасової гори. Ще здалеку видно по горах купи селян і міської інтелігенції з Канева, а біля Тарасової могили — їх найгустіше. Поміж натовпу народа рябіють поліцейські мундири... До хреста на могилі трудно підступитися... Ледве протиснувшись крізь цей натовп, представники клубу кладуть на могилу Великого Кобзаря живі квіти і свій вінок без всякого напису. Другий вінок — металевий — кладе на Тарасову могилу представник товариства Московського Художнього театру. Г. Бурджалов...» — так писала газета «Рада». Виступи хору М. Лисенка на Тарасовій горі завжди справляли велике враження на охо-

ронця Шевченкової могили Івана Олексійовича Ядловського: «Як пригадаю я хор Миколи Віталійовича Лисенка, який тут співав, на могилі, то і досі по моєму тілу мурашки лазять. Я думав: «Як би це почув покійний Тарас! Минуло десять років, а мені ще сниться спів хора...».

Одним з останніх творів композитора у 1912 р. на Шевченківську тему стала елегія пам'яті Шевченка для скрипки і фортепіано.

І коли помер Микола Віталійович, 6 листопада 1912 року, на його похоронах виступив І. Стешенко, який говорив про зв'язок М. Лисенка з Т. Шевченком: «Один взяв у народу слово, другий пісню й возвели народне слово й пісню в перлину творчості. Ці два імена є фундаментом національної української самостійності й самобуття. Та коли скінчиться будівля цього храму, прийде народ і поклониться своїм пророкам, а їх імена ввійдуть в храм безсмертя...».

Опера приваблювала митця, але цей складний жанр вимагав від автора майстерності оркестрування. Почавши у 1863 р. з незакінченої спроби написати першу народну героїчну оперу «Гаркуша» за повістю Олександра Стороженка, М. Лисенко після повернення з Лейпцига пише (знову ж із М. Старицьким) оперету «Чорноморці» (за Я. Кухаренком), яку було з успіхом поставлено у 1872 р.

24 січня 1874 р. стало днем народження українського оперного театру. У цей день у виконанні аматорського гуртка на сцені Київського міського театру відбулася прем'єра наступної спільної роботи митців — оперети «Різдвяна ніч» (перероблена пізніше на чотириактну оперу). Виставу було зустрінuto з захопленням. Всі наступні вистави пройшли з аншлагом, а частину вирученої суми — 375 крб. — послано було голодуючим у Самарську губернію. Окрилений успіхом композитор виношує плани щодо створення національної опери.

1884 року Лисенко закінчив оперу «Утоплена», яка вперше була поставлена у Харківському оперному театрі. Він впорядковує музику і пише увертюру до «Нагалки Полтавки», яка й досі користується надзвичайною популярністю й якої він фактично не писав. Композитор зазначає в передмові до першого видання (1886), що лише «уклав клавір» із найпопулярніших мелодій, які використовувались в улюбленій ще з часів І. Котляревського «народній виставі». Себто М. Лисенко написав розгорнутий фортепіанний супровід та вступ

до «Наталки Полтавки». Питання, чи оркестрував сам композитор цю оперу, досі залишається відкритим, принаймні про існування Лисенкового автографа партитури ніхто не згадує.

Наприкінці 1880-х рр. композитор написав дитячі опери «Коза-дереза» (1888), «Пан Коцький» (1891), «Зима і Весна, або Снігова краля» (1892). У цілому його музична спадщина складається з десяти опер.

1880 р. М. Лисенко береться за створення свого найкращого твору — опери «Тарас Бульба». У книзі «Спогади сина» Остап Лисенко написав, що 35 років, майже все творче життя, батько думав над долею своєї улюбленої «дитини» — оперою «Тарас Бульба».

Ще в 1870-х роках у Миколи Віталійовича народилася ідея створення народної опери. Намір зміцнів, коли композитор, разом з археологічною експедицією, побував на місці колишньої Запорозької Січі. Після тієї поїздки вирішив написати оперу на матеріалі знаменитої повісті Гоголя. З 1880 по 1890 р. разом із Михайлом Старицьким (автором лібрето) він працював над оперою. На жаль, ні М. Лисенку, ні М. Старицькому не довелося за життя побачити свого «Тараса Бульбу» на сцені.

Микола Віталійович повністю завершив оркестровку опери. Але через те, що у нього не було диригентської симфонічної практики, після смерті композитора довелося робити редакції опери. Довгі роки не могли знайти авторської партитури. Виявилось, Микола Віталійович передав ноти для видання у фірму «Леон Ідзіковський» — відоме на той час не тільки у Києві, а й у всій Європі музичне видавництво. А коли сім'я Ідзіковських емігрувала до Польщі, митрополит Андрей Шептицький викупив увесь український фонд. У тому числі там виявилися і рукописи Лисенка. Після смерті владика УГКЦ у Львові, розбираючи архів, натрапили на ці унікальні раритети. Партитуру передали на зберігання до нотного відділу Львівської публічної бібліотеки.

На жаль, за життя митця цей монументальний твір не побачив сцени. Не побачила світ постановка Леся Курбаса, дуже цікаві деко-

рації до якої зробив Анатолій Петрицький. У 1919 році Київ захопила Добровольча армія Антона Денікіна. Театр згорів, залишилися лише ескізи декорацій. Найперша постановка здійснена у 1924 році, та пізніша, 1927 і 1929 р., — у Києві, 1928 р. — у пересувних операх Лівобережної і Правобережної України, 1934 року — у Харкові. Оркестровки цих постановок, на жаль, не збереглися, лише відомо, що над ними працювали Л. Штейнберг, О. Кошиць, частково М. Вериківський, М. Радзівєвський. Є цікава інформація про київську постановку «Тараса» 1927 року (15 жовтня), де головні ролі виконували знамі співаки: Тарас — М. Донець, Настя — Д. Захарова, Остап — М. Шуйський, Андрій — В. Войтенко, Марильця — М. Баратова. Режисер постановки — Г. Юра, художник — А. Петрицький, диригенти — М. Вериківський та О. Орлов. У січні 1936 року замовлення на створення нової редакції опери отримали М. Рильський (літературне лібрето), Л. Ревуцький (музичний матеріал), Б. Лятошинський (оркестровка). Перед ними було поставлено завдання: змінити фінал, привівши оперу до гоголівського першоджерела, коли Бульбу спляють. Тому нині існують кілька варіантів цієї опери. Д. Ревуцький надавав історичні консультації, готував розгорнутий буклет. Головне завдання Л. Ревуцького як музичного редактора лежало у двох площинах: 1) «відчистити» оригінальний текст М. Лисенка; 2) дописати музичні сцени та номери згідно нової героїко-драматичної концепції (за М. Гоголем). Так, оперу доповнили сценою в гетьмана Остряниці та фіналом, розгорнутим монологом Тараса та аріозо Остапа, кількома танцями й народними піснями, узятими з обробок М. Лисенка. Наймовірною удачею стала новонаписана увертюра — епіко-героїчне симфонічне полотно на рівні світових шедеврів. Вона, як окремий концертний номер, і нині є своєрідним «музичним титулом» України у світі.

Робота над новою редакцією відбувалася в неймовірно пришвидшеному ритмі. Тож для допомоги Льву Миколайовичу і Борису Миколайовичу довелося залучити навіть студентів. Останні разом з

молодим тоді Є. Ревуцьким — у ролі кур'єрів — одразу ж відносили свіжонаписані сторінки від Є. Ревуцького до Б. Лятошинського. Мабуть, тому в архіві Льва Миколайовича з рукопису «Тараса Бульби» лишилося дуже мало сторінок. Однак із цих матеріалів помітно, що Л. Ревуцький писав текст як дирекціон, тобто одразу позначаючи, де і які інструменти будуть вести ту чи іншу тему, як узагалі буде темброво формуватися музична тканина. Співпраця з Борисом Миколайовичем видалася творчою. Після гучної київської прем'єри 27 квітня 1937 року (диригував В. Дранишников, хормейстер — М. Тараканов, сценографія А. Петрицького, головні ролі виконували: Тарас — І. Паторжинський, Настя — М. Литвиненко-Вольгемут, Остап — М. Гришко, Андрій — А. Азрікан) Л. Ревуцький писав: «Я вважатиму себе щасливим, якщо мені вдалося зберегти в новій редакції опери «Тарас Бульба» усе те прекрасне, що в неї вклав Микола Віталійович...». Спектакль мав успіх. Окрім оновленого музичного звучання, вагоме значення мало й сценічне оформлення А. Петрицького, особливо коли Тарас стояв, оповитий полум'ям. Після Києва оперу почули в тодішньому Ленінграді (нині Санкт-Петербург), де її також оцінили позитивно. Однак через три місяці після гастрольного показу опери в Ленінграді (травень-червень 1937 р.) з'явилася «розгромна» стаття Г. Хубова в газеті «Правда» за 24 жовтня 1937 року — «Антинародный спектакль: Дела Киевской оперы». Такий відгук урядової преси, віддалений від прем'єри на півроку, став досить неочікуваним для українських митців. На підтримку прем'єри нової редакції опери було написано також високофахові рецензії, які планували опублікувати в республіканській пресі. Однак вихід з друку журналу «Радянська музика» № 6, 7 затримали аж до жовтня (замість червня-липня), їх розпочали вступною статтею «Від редакції», де можна прочитати: «Буржуазні націоналісти, тричі мерзенні хвилі, любченки [ідеться про репресованих А. Хвилю і П. Любченка. — Авт.] та їх посібники зробили все для того, щоб викривити героїчне звучання опери, даючи консультації, які «скеровували» постановників на спалювання героїчної боротьби українського народу...».

У 1939 році було здійснено другу редакцію опери «Тараса Бульби», яку громадськість сприйняла із захопленням, за пультом стояв молодий Н. Рахлін.

Оскільки сам М. Лисенко був оголошений «буржуазним націоналістом» у 1920-х — на початку 1930-х років, то його творчість та громадсько-політична діяльність були постійно в центрі нападок діячів РАПМу. Документи з архівів СБУ засвідчують, що і М. Рильський, і Л. Ревуцький також проходили як українські «буржуазні націоналісти». А наприкінці 1938 року радянські «компетентні органи» намагалися «розкрити» ще й нову справу так званих «польських шпигунів», у списки яких було внесено чимало діячів музичного мистецтва, чії прізвища закінчувалися на суфікс «-ський»: Козицький, Скорульський, Лятошинський... Тільки втручання Провидіння відвернуло біду.

Остаточну, третю, редакцію завершено 1955 року, в якій Л. Ревуцький вирішив найбільш послідовно дотримуватися задуму свого Вчителя — створити оперу «Тарас Бульба», як героїчної музичної драми, що оповідає про трагічні сторінки національної історії, поєднаної з лірико-психологічним світом глибоких переживань головних персонажів твору.

Оперна спадщина Лисенка продовжує своє сценічне життя й сьогодні в різних редакціях. Він написав 11 опер, а співпрацюючи з трупами корифеїв українського театру, уклав музику ще до 10 драматичних вистав.

З останніх листів композитора дізнаємося, що він почав був працювати над балетом.

Розділ дванадцятий
СВЯТО УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ
У ПОЛТАВІ

У 1894 році з ініціативи Полтавського губернського земства було поставлено питання про пам'ятник І. Котляревському в Полтаві. 1895 року російський уряд дозволив поставити пам'ятник поетові. Але вже 1896 року на сторінках Полтавських губернських відомостей № 62 з'явилась стаття Івана Павловського з пропозицією замість пам'ятника великому полтавцю побудувати будинок, в якому розмістились би просвітницькі заклади. Подібним ініціативам на засіданні Думи аргументовано заперечив відомий в Полтаві книговидавець, власник книгарні Григорій Маркевич. Віддаючи належне принциповості Г. І. Маркевича, М. В. Лисенко у листі від 04.03.1898 р. зазначив: «Та у нас у Києві так і дивляться, що одвоювання проекта пам'ятника належить в Думі цілком Вам. Коли б не Ви виступили з гарячою промовою і не боронили б обчеського бажання усїєї свідомої України, то б паничі полтавські та подла чужа нам інтелігенція з головою на чолі одсунули б ідею постанови пам'ятника Котляревському і заміняли б на який-небудь дом з читальнею, де б довіку не вчулася наша рідна українська мова».

Коли наближалось 100-річчя першого виходу в світ «Енеїди», Микола Віталійович Лисенко з притаманним йому ентузіазмом взявся за організацію ювілейних заходів. 12 січня 1897 р. він надсилав листа до українських письменників — Б. Чайченка, В. Самійленка,

О. Русова, І. Шрага, пізніше звертається також до Б. Познанського та Б. Грінченка і висуває ідею видати до ювілею української літератури «...збірку творів сучасних письменців наших, що працюють на рідній ниві українського слова».

Столітній ювілей «Енеїди» було дуже урочисто відсвятковано в кінці 1898 року у Львові. Відбулася величава академія, концерт, «Літературно-науковий вісник» надрукував три промови на тій академії, виголошені трьома видатними професорами українознавства: Михайлом Грушевським, Олександром Колесою зі Львова і Стефаном Смаль-Стоцьким з Чернівців. У пам'ять ювілею було закладено «Українсько-руську видавничу спілку». Далеко скромніше святковано ювілей «Енеїди» у Наддніпрянській Україні. Здається, у Києві відбувся літературний вечір у російському Літературно-артистичному товаристві та «Киевская старина» присвятила одне своє число І. Котляревському. Оце і все.

Розпочався збір коштів. Пожертви надходили поволі. Про збір коштів так згадує актор і режисер Опанас Саксаганський: «Ще 1895 року, коли уряд дозволив поставити пам'ятник поетові, ми з братом Іваном, граючи в Полтаві, дали виставу, від якої чистих грошей 332 карб. офірували на пам'ятник. Тоді ж таки ми з братом Іваном оповістили Данила Лукича Мордовцева та професора Пелеха про дозвіл поставити пам'ятника І. П. Котляревському і написали такого листа М. Терещенкові: «Его Высокопревосходительству тайному советнику Николаю Артемьевичу Терещенку. «Городская дума г. Полтавы предположила поставить пам'ятник первому украинскому поэту Ивану Петровичу Котляревскому. Правительство разрешило сбор пожертваний для этой цели произвести в пределах Полтавской губернии... нужно предполагать, что не все лучшие культурные люди Украины знают о постановке этого пам'ятника, то... я взял на себя смелость известить об этом Ваше Высокопревосходительству, в уверенности, что ваша, всегда щедрая на пользу благих начинаний, рука подаст г. Полтаве помощь для увековечения памяти первого народного малорусского поэта Ивана Петровича Котляревского...». Вважаю

за потрібне підкреслити, що мільйонер Терещенко дав тільки 300 крб., цебто менш, ніж ми, актори».

Упродовж 1895—1898 років громадськістю було зібрано 11 768 карбованців 67 копійок (з 7 тисяч осіб, що пожертвували кошти на спорудження пам'ятника, 4 тисячі — прості селяни Полтавської губернії).

Близько 10 років українська громада, інтелігенція боролися за право на існування монументу Котляревському. І зрештою українці перемогли. Коли після багатьох листів та звернень від громади влада все ж надала місце для пам'ятника, з'явилась нова проблема: імперське керівництво заборонило розміщувати на пам'ятнику табличку з написом українською мовою. 1898 року з Петербурга надійшов лист виконуючого обов'язки начальника Головного управління друку М. Соловйова, який не рекомендував ставити пам'ятник, мотивуючи таку позицію тим, що ніякої української літератури немає й не може бути, відповідно ж немає й класиків, щоб їх так високо шанувати. З цього приводу автор «Самостійної України» харківський адвокат Микола Міхновський написав «Одвертого листа» тодішньому міністру внутрішніх справ імперії Д. Сипягіну, в якому зазначав: «Ваша безглузда заборона українського напису на пам'ятнику українському поетові єсть огидливе знущання над нашою нацією. Тая заборона єсть краплею, що переповнила чашу страждань і терпіння нашого народу. Ми не можемо далі дозволити безстидному чужинцеві знущатись над найсвятішими нашими чуттями...».

...Що ближче урочистості, тим більш стурбовані і не дуже стримані листи летять до Полтави. «Одібрав Вашого листа з запрошенням на відкриття пам'ятника (Котляревському), на брання участі. Дякую за пам'ять і шану. Як, дасть Бог, буду жив і здоров, то радо братиму участь...» — писав Микола Лисенко у відповідь до Григорія Маркевича 9 липня 1903 р.

Композитор не лише прийняв запрошення. Він, як свідчать його численні листи, став енергійним організатором у підготовці і проведенні свята. Микола Віталійович турбується про те, щоб організацій-

ний комітет вчасно розіслав запрошення всім гостям свята. Своєю увагою він намагається охопити кожен організаційну дрібницю. Сам особисто звертається до начальника управління Києво-Полтавської дороги, щоб той «дав полегкість перевезти хор і оркестр в Полтаву даром туди і назад. Зіньківський зробив це з особеним удовольством, дає великий пульмановський вагон на 65 душ 3 класу, котрий доведе всіх в Полтаву, завезе на запасний путь і ждатиме нас назад одвести». (11.08.1903 р.)

М. В. Лисенко намагається охопити все: якою мовою будуть зроблені написи на пам'ятнику, хто і якою мовою читатиме «слово» про Котляревського. У листі від 20.08.1903р. пише: «Це ж позорно читати у себе вдома біографію того чоловіка, який писав лишень по-українському, на чужій мові». Турбується, щоб не доручили цю справу «непевній людині вроді Павловського». Опікується також концертними номерами, турбується про розселення гостей: «...треба ж дамам і девицам дати ну хоч можливий комфорт чистоти, спокою, не розкоші, боронь Боже». Вважає за потрібне, щоб на святі були присутні не лише урядовці, інтелігенція, а також і простий народ. У листі від 30.07.1903 р. запитує: «Да, а народ буде закликаний на свято? Хоч по 1—2 із волості, і для його виставу театральну треба. Це ж важніше, ніж для інтелігенції».

На початку літа 1903 року полтавська міська управа почала розсилати запрошення на святкове відкриття пам'ятника різним громадським установам і окремим особам. Євген Чикаленко пригадував: «На свято відкриття пам'ятника Котляревському приїхало багато делегатів від галицьких установ, і ми з Києва разом виїхали до Полтави в одному поїзді, зайнявши поряд два вагони. Жартуючи казали ми, що коли, боронь Боже, наш поїзд розіб'ється, то надовго припиниться «відродження української нації». І він же пригадував: «Але, як раз у раз буває, — з серйозним мішається комічне: Грінченко, що не переносив тютюнового диму, всю дорогу сперечався з курцями, що приходили в наш вагон. Саме під час такої суперечки з другого вагона увійшов до нас із цигаркою в зубах д-р Мирон Кордуба. Роз-

дратований Грінченко, не знаючи його в обличчя, накинувся на нього з голосним вигуком. Кордуба, що пізнав Грінченка по фотографії, чемненно вклонивсь і відповів з гречністю: «Досі я мав честь бути знайомим з гострим пером, а тепер познайомився і з грізним голосом пана добродія Грінченка». Це викликало веселий сміх всього вагону, а засоромлений Грінченко, довідавшись, що це Кордуба, почав прохати в нього вибачення і привітною розмовою з ним старався затерти своє нечемне поведження з галицьким гостем...».

«Було 29-е серпня, передень головного свята. Товариші сказали мені, що ввечері має бути за містом таємне віче української молоді, влаштоване проводом Української Революційної Партії, щоб обговорити становище у зв'язку з забороною українських промов і привітань на святі... Голова віча (Федор Матушевський) повідомив, що прийшла телеграма від міністра внутрішніх справ Плеве на ім'я міського голови Трегубова, яка забороняла промови і привітання українською мовою. Отже, треба вирішити, як має поставитися до цього факту українська молодь. (...) Якщо заборона буде здійснена, то ми маємо запротестувати в іншій формі: закликати публіку, щоб вона покинула зал... У такому дусі й було винесено ухвалу... Бульвар, на якому стояв пам'ятник, був з двох боків оточений лавами кінного війська, але всіх вільно пропускали. Оповідали, що малі військові відділи були сховані в кількох дворах поблизу. Монумент — мідний бюст поета на високому мармуровому постаменті, прикрашений з трьох боків барельєфами-сценами з «Енеїди», «Наталки Полтавки» і «Москаля-Чарівника», — був дуже гарний. Напис простий: «Іван Котляревський. 1769—1838». На другому боці слова з «Наталки Полтавки»: «Де згода в сімействі, де мир-тишина, щасливі там люде, блаженна сторона». Первісний напис мав звучати інакше: «Рідний край своєму першому поетові Іванові Котляревському», але уряд такого напису не дозволив. Увесь пам'ятник, виконаний полтавським різьбарем Л. Позером, робив надзвичайно приємне враження. Я трохи спізнився на момент відкриття, але, здається, воно відбулося мовчки: просто було знято запону, яка обгортала бюст... Та «головний бій» мав бути даний уве-

чері на академії. Вже перед самими зборами розійшлася чутка, що гостям з Галичини та Буковини дозволено виголосити привіти українською мовою, та більше — нікому. Академія відбулася у великому гарному «Просвітному будинкові ім. М. Гоголя»... Зала була щерть заповнена публікою, так що справді «не було де впасти яблукові». В одній з лож сидів віце-губернатор, в другій — архіерей. На сцені за великим столом засідала президія міської ради з «міським головою» Трегубовим на чолі».

З головною доповіддю на честь І. Котляревського виступив російською мовою філолог та історик Іван Стешенко. Потім на трибуну вийшла Олена Пчілка і почала виголосувати своє коротке привітання вже українською мовою; полтавський міський голова Олексій Трегубов зробив їй зауваження, і мати Лесі Українки решту виступу була змушена виголосувати російською. З блискучим рефератом «Котляревский в исторической обстановке» виступила відомий історик Олександра Єфіменко... Наближається, однак, черга на «своїх» промовців. Вони мають говорити за азбучним порядком. Отже, першою говорить Ольга Андрієвська, делегатка від чернігівського літературно-театрального товариства. Говорить тихим голосом, але українською мовою. Тільки-но це розібрав Трегубов, підводиться з свого крісла, перебиває Андрієвську, сам блідий, і заявляє, що має наказ від міністра не допускати українських привітів. В залі констернація. Не всі ще розуміють, що сталося. Тоді встає і наближається до столу президії Микола Міхновський...» — описував події Дм. Дорошенко

М. Міхновський, що з'явився на сцені, російською мовою заявив: «Маю доручення відчитати тут українську адресу, але Ви, Пане Голово, по приказу згори, мені це забороняєте. Я такого закону не знаю, і коли заборона походить від міністра, то він не має права до цього. Тому прошу шановного Голову дати мені відпис протоколу цього засідання, щоб я міг подати жалобу до Сенату. А що не можу ані читати інакше моєї адреси, ані оддати вам її, бо інтенцією тих, що мене висилали, було, щоб її відчитати прилюдно, а не щоб вона пішла

незамітно до архіву, тому я можу вам віддати хіба саму обкладинку, а адресу беру з собою».

Вимогу М. Міхновського щодо занесення українського протесту проти незаконної заборони зачитувати привітання мовою титульної нації підтримав й чернігівський присяжний повірений І. Л. Шраг.

«...Серед мертвої тиші підходить Михайло Коцюбинський і робить те саме, віддаючи саму обкладинку без адреси. Трегубов, мов у якогось півсні, мовчки приймає обкладинки, і їх скоро набралася ціла гора на столі. В цей час з галереї чуємо голос: «Виходьте всі з зали». І вся публіка, як один муж, підводиться з своїх місць, і протягом короткого часу театр спорожнів. Все сталося так швидко, що я, наприклад, лише тоді отямився, як опинився на чистому повітрі, на площі перед театром... Протест українських колег підтримали й представники близько десятка російських літературно-мистецьких товариств й організацій, відмовившись зачитувати привітання російською мовою, хоча владна заборона їх, зрозуміло, не стосувалася словом і ділом», — описував події Дм. Дорошенко

«...Такою ж мірою святом українського мистецтва була вистава «Наталки Полтавки», що відбулася в тім же гоголівськiм будинку на другий день. Вже сама участь у виставі чотирьох корифеїв нашого театру: Карпенка-Карого, Садовського, Саксаганського і Затиркевич-Карпинської — може дати уявлення, що це була за вистава. За диригентським попітром сидів М. Лисенко, автор музики до «Наталки Полтавки». Сміливо скажу, що це була одинока і неповторна вистава, бо тих корифеїв уже давно немає на світі...» — згадував Дм. Дорошенко

У Полтаві під час «свята української інтелігенції» народилася ідея святкування 35-річного ювілею діяльності Лисенка, яке перетворилось на щасливі, пам'ятні дні. Україна ще не бачила такого всенародного свята, як у «Лисенкові дні».

Розділ тринадцятий
ЮВІЛЕЙ

Коли у грудні 1903 року вся прогресивна Галичина готувалася до відзначення 35-річчя музичної діяльності Миколи Лисенка, завдяки заходам відомого і авторитетного галицько-українського композитора, педагога і громадського діяча Анатолія Вахнянина (1841—1908) у Львові було засновано Вищий Музичний інститут ім. М. Лисенка.

Ювілейний комітет, очолюваний етнографом і громадським діячем Володимиром Шухевичем, розробив цілу низку заходів до святкування Лисенкового ювілею, як однієї із значних подій в українському музично-культурному житті. Серед них чи не основним було запрошення Миколи Віталійовича Лисенка відвідати Галичину. Сюди композитор вирушив у супроводі киян — «українського дідича» Євгена Чикаленка і молодого українського письменника, літературознавця і громадсько-політичного діяча Сергія Єфремова (1876—1939), який навесні 1903 р. вже бував у Галичині, два місяці прожив у Львові, ознайомився з галицьким життям і зав'язав дружні стосунки з галицько-українськими діячами. Російсько-австрійський кордон у Підволочиську М. Лисенко, Є. Чикаленко і С. Єфремов перетнули в суботу, 5 грудня 1903 року. Коротка зупинка. Перші вітання, квіти від галицьких «русинів». І потяг мчить гостей до Тернополя. Українська громада міста у складі делегацій десяти різних товариств і організацій — філій «Руської Бесіди», «Просвіти», «Со-

кола», «Бояна», «Січі» та інших, міщан та гімназійної молоді зустрічала видатного композитора на вокзалі. Овації, квіти, пісні. Голова тернопільської «Руської бесіди» Сосновський виголосив вітальне слово, хор виконав «Многая літа», а потім велелюддя підхопило український національний гімн «Ще не вмерла Україна». І ось 6 грудня 1903 року Микола Лисенко — у Львові. На його честь в Оперному театрі відбувся великий святковий концерт. У перший день Миколу Лисенка вітали у львівській філармонії численні представники українських товариств і організацій — «Наукове товариство ім. Шевченка», «Педагогічне (шкільне) Товариство», «Коломийський Боян», «Бережанський Боян», «Станиславівський Боян», «Товариство драматичне ім. Котляревського» та інші. Своїм чудовим співом, виконавською майстерністю порадували М. Лисенка виступи вісьмох хорів «Боянів» (300 співаків) під диригуванням Остапа Нижанківського. У концерті брали участь талановиті митці. На третій день перебування у Львові Микола Віталійович зробив візит до Наукового товариства ім. Шевченка, де зустрівся з його головою професором Михайлом Грушевським. Тут же відбулася сердечна зустріч Миколи Лисенка та Івана Франка. «...після повернення в його розповіді про те, як шанували його в Галичині, відчувались подив і, я б сказав, збентеження. Батька в таких випадках рятувала «випробування» зброя — гумор», — зі спогадів Остапа Лисенка. І ще:

«Зі Львова М. Лисенко відбув до Чернівців 9 грудня 1903 року. Дорогою на Буковину він на три години зупинився у Станиславо-ві, а потім — у древній Коломії, столиці Покуття і Гуцульщини. На станиславівському вокзалі ювіляра вітали тисячі мешканців міста, члени українського спортивного товариства «Сокіл», представники різних станиславівських українських товариств і організацій, селянські хори з околиць міста — сіл Ямниця, Княгинин, Радча, Вікторів та інших. Хори по черзі співали пісень, а «соколи» шеренгами, у своїх строях, проходили повз ювіляра, виконуючи при цьому «Сокільський марш». Зворушливою була зустріч композитора з жителями Коломії. На вокзалі були вишикувані ряди

юнаків і юнок українського молодіжного спортивно-пожежного товариства «Січ». Коли Микола Лисенко проходив повз шеренги «січовиків», з'єднані хори стоголосо вітали його співом гімну «Многая літа!». У коломийському Народному домі, куди М. Лисенко прибув у супроводі членів Ювілейного комітету, відбулася святкова вечора з вітаннями і промовами, які супроводжувалися співами селянських хорів співочо-музичного товариства «Боян», зокрема, з села Балинці, декламаціями селянки Анни Ткачук з села Кийданча та Івана Бондаренка з селища Печеніжина. Тут же Микола Лисенко мав розмову з видатним громадсько-культурним діячем Галичини, засновником січового руху і товариства «Січ» Кирилом Трильовським (1864—1941). А в кімнатах «Коломийського Бояна» через деякий час залунала музика. Микола Лисенко зачарував слухачів виконанням на фортепіано маршів «Гей, не здивуйте!», «Славний козак Залізник» і «Пливе човен»...

Відзначення 35-літнього ювілею творчості М. Лисенка у Києві почалося 19 грудня 1903 року в театрі Бергоньє. «Я згадую урочисті дні святкування 35-літнього ювілею М. В. Лисенка в Києві... Святкування відбувалося протягом кількох днів і складалося з урочистих музичних виступів в честь славного композитора то в залі «купецького зібрання», то в театрі бувшого троїцького Народного дому (тоді театр «Общества грамотности») та ще десь. В бувшому залі «Купецького зібрання» було головне святкування...» — пригадував Леонід Пахаревський.

«...Блискучі мундири, сюртуки, фраки і вишукані дамські туалети потопали серед студентських тужурок, піджачних костюмів з вишитими сорочками, яскравих полтавських плахт, керсеток, стрічок, парубочьких чумарок і звичайних справжніх селянських свиток, запасок та очіпків, у які зодягнені були співаки та співачки селянського хору під керівництвом композитора-етнографа П. Демущького. Вони возами спеціально приїхали з села Охматова, щоб вшанувати ювіляра — проспівати народні пісні в його обробці», — писав Прохор Коваленко.

«Після грандіозного, як на тодішні відносини, святкування ювілею Лисенка у Львові й у Чернівцях в кінці 1903 року, а потім у Києві, петербурзька «Стара Громада» запросила славного музику до Петербурга... Лисенко приїхав, і в одній з найкращих концертних зал Петербурга відбувся концерт», — відмічав Дмитро Дорошенко. Це було 18 лютого 1904 року.

З кореспонденції у газеті «Полтавский вестник»: «...У залі був присутній сам ювіляр, що сидів у кріслі першого ряду. М. В. Лисенко був нагороджений гучними оваціями з боку виконавців програми, організаторів вечора і публіки; на його честь кілька разів оркестр грав «туш». Нарешті, за бажанням публіки, при громі аплодисментів Микола Віталійович виходить на сцену і виконує на роялі кілька невеликих уривків із своїх творів, після чого йому піднесли срібний вінок...».

Під час святкування 35-річного ювілею друзі М. Лисенка організували збір коштів на видання творів композитора та купівлю для нього та дітей дачі, але Микола Віталійович використав подаровані кошти по-іншому...

Розділ чотирнадцятий
МУЗИЧНО-ДРАМАТИЧНА ШКОЛА
(1904—1918)

У М. Лисенка не було ніякої власності після 1861 року. Їхня сім'я розорилася. До речі, Миколу навіть виключали з Київського університету за несплату. Надалі все життя він був середньо забезпеченою людиною. Основним джерелом прибутків композитора була викладацька діяльність. У різні роки його робота була пов'язана з такими освітніми закладами Києва:

1869—1870 — музична школа при Київському відділенні Імператорського Російського музичного товариства;

1881—1906 — Інститут шляхетних дівчат;

1893—1908 — приватна музична школа С. М. Blumenфельда (в останній рік був її директором);

1898—1904 — приватна музична школа М. Тутковського. Крім цього, М. Лисенко постійно мав приватні уроки задля «головного зарібку» і «життєвого ґрунту», віддаючи багато сил «безглуздій, недоцільній праці отуляючого урокодавання» (лист до М. Климентової-Муромцевої від 1 грудня 1895 р.).

Працюючи в Інституті шляхетних дівчат з 1878 по 1906 рік, композитор виконував обов'язки педагога «по найму», а потім старшого викладача музики й «блюстителя правильного ходу викладання музики». Завжди галантний, захоплений красою життя, Лисенко-педагог чуйно ставився до молоді, що виявляла зацікавлення мистецтвом.

З відкриттям приватних музичних шкіл С. Блюменфельда та М. Тутковського М. Лисенка було запрошено викладати там фортепіано (у першій — працював з 1893 по 1898 рік, у другій — з 1898 по 1904 рік). Ганна Чикаленко-Келлер, що була ученицею Миколи Лисенка (1901 — 1904) у школі М. Тутковського, зазначала: «...Почався щасливий і тоді для мене час навчання. При рухливій, бадьорій, жвавій вдачі Миколи Віталійовича навчання його було раз у раз живе, темпераментне: він увесь був ним захоплений, ні на хвилину не тратив уваги й контакту з учнем. Він підспівував, підігрував одною рукою, диригував, або, коли треба було, тримав такт ногою, так, що тільки й чути було: раз, два, три! Раз, два, три! До-дієз! до-дієз! Ради Бога, це ж мінор! Легато, легато! Педаль! За кожним акордом нову педаль! Піано, піано, піанісімо — ледве чутним голосом, і т. д., і т. д.».

Але найзаповітнішою мрією його було відкрити власну музичну школу. 1898 р. Микола Віталійович спробував реалізувати свою мрію. У листі до чернігівської діячки і своєї доброї знайомої О. Л. Самойлович від 4 травня 1898 р. він писав: «Вчера покончили все экзамены в бывшей музыкальной школе Блуменфельда... Якщо Міністерство внутрешних дел, куда я слал прошение через Драгоманова, разрешит мне, то будет нова музична школа Лисенка. Тільки самому мені її не підняти...». Через рік, 5 березня 1899 р., Міністерство внутрішніх справ у Петербурзі затвердило статут цієї школи. Проте через відсутність належних коштів відкриття приватної Музично-драматичної школи М. Лисенка сталося аж через п'ять років — у вересні 1904-го, на кошти, зібрані наприкінці 1903 р. українським громадянством як дарунок Лисенкові з нагоди 35-річного ювілею його творчості для придбання дачі під Києвом. Громадськістю було зібрано чотири тисячі рублів. Присутній на ювілейних урочистостях відомий громадський діяч і кооператор Микола Левитський (1859—1936) запропонував прихильникам таланту М. Лисенка відкрити в Києві Музичну школу. Ця думка походила від самого М. Лисенка, який чекав на такі кошти, щоб

спрямувати їх на заснування школи, і орендував для неї приміщення в будинку професора-психіатра І. Сікорського на вул. Великій Підвальній (тепер — Ярославів Вал, буд. № 15).

«З місяця вересня, — писав композитор, — одкрив я у Києві школу музикально-драматичну; працюю в ній. Марія Михайлівна Старицька помагає мені, завідує школою, бо я ж в інституті працюю, а в себе увечері», — писав у листі М. Лисенко.

За спогадами Остапа Лисенка, Микола Віталійович вважав себе непрактичною людиною, без адміністративної жилки, але, незважаючи на це, він зумів зібрати навколо себе найкращих педагогів. Школа не мала дотацій та існувала тільки за рахунок плати за навчання. Більшість учнів — люди середнього статку і бідняки. Коли не вистачало коштів на оплату праці педагогів, Лисенко ввазив у борги, брав кредити та якось викручувався.

Музичний відділ школи складався з чотирьох класів: два перших — нижчий відділ (п'ятирічний курс), а два других — вищий (чотирирічний курс навчання). Драматичний відділ передбачав три класи. Перші два — нижчий відділ (трирічний курс), третій — вищий відділ з однорічним курсом навчання. До класів фортепіано й скрипки вступали особи не молодші 9 років, до класу віолончелі — 11-ти, контрабаса — 14-ти, духових (крім флейти і тромбона) — 16-ти, арфи — 12-ти, до класів співу, драми та декламації — дівчата з 16 років, юнаки — з 17-ти. Навчальний рік починався 1 вересня і закінчувався 15 травня. Вступні іспити провадилися наприкінці серпня.

Вже в перший рік у лисенківській школі навчалось більше 300 учнів.

«Серед інших київських мистецьких шкіл... школа Лисенка користувалася найбільшою популярністю. Стояла осінь 1906 року. З великим хвилюванням ішов я до школи М. В. Лисенка. Пробу голосів проводила комісія на чолі з М. В. Лисенком у складі композитора К. Г. Стеценка, композитора і хорового диригента Я. М. Яциневича, керівника нашого студентського хору відомого диригента О. А. Кошиця.

Згодом було оголошено результати конкурсу. Я стояв собі осторонь з невеселими думками, аж ось дивлюсь, до мене наближається Микола Віталійович:

— Чого ти сумуєш, хлопче? Хіба ти не чув, які голоси підходять до нашого хору? Ти добре співаєш, і тобі конче потрібно вчитися.

Я відповів, що неспроможний платити за навчання. Тоді Микола Віталійович сказав:

— Приходь завтра зранку до школи. З Катеринослава приїхала нова вчителька співу — Муравйова, яка набиратиме учнів свого класу. Передай їй від мене, щоб вона зарахувала тебе до себе, а платити нічого не будеш», — пригадував Вячеслав Мерзляков.

М. Лисенко старанно підібрав педагогічний персонал. У школі викладав відомий теоретик Г. Любомирський, клас скрипки вела О. Вонсовська (Буцька), клас сольного й оперного співу — професори М. Зотова, О. Муравйова та О. Мишуга. Згодом був створений клас бандури. На драматичному відділі викладала Марія Старицька — дочка М. П. Старицького.

Основним педагогом з фортепіано був Микола Віталійович. У період 1905—1907 рр. його клас налічував 19 учнів молодшого курсу, 2 — середнього і 7 — старшого. На кожного Лисенко заводив своєрідний «особистий листок», де занотовував репертуар на зиму й літо, п'єси для іспиту, твори по класу ансамблю. «М. В. Лисенко старанно підбирав як склад педагогів, так і учнів своєї школи, і не тільки за фахом, а й за морально-етичними якостями. Це повинні були бути люди, які беззавітно любили мистецтво і здатні були при потребі поступитися своїми особистими інтересами для загально-громадського добробуту. Наукова справа в першій драматичній школі була поставлена з усією можливою досконалістю, яку тільки дозволяли скромні кошти упорядника. Плата за навчання була встановлена 100 крб. за рік. Деяким незаможним учням робилась персональна знижка, а дехто, як, наприклад, автор цих рядків, будучи робітником і не маючи потрібних коштів, вчився зовсім безкоштовно. А нинішній професор співу М. В. Микиша не тільки вчився безкоштовно, він

навіть був на повному утриманні в сім'ї М. В. Лисенка. У розмові на цю тему Микола Віталійович сказав мені: «Ну що ж, як станете колись артистом, будете добре заробляти, то сплатите цей борг школі або віддасте тим, хто нуждатиметься, а зараз учіться так», — писав згодом Прохор Коваленко.

«...В 1904 році, після відбуття ув'язнення в полтавській тюрмі і дворічного «особо гласного» нагляду поліції за місцем проживання, я зміг виїхати до Києва. Дізнавшись, що там відкрилася музично-драматична школа, яку очолив Лисенко, я вирішив звернутися до нього. Після іспиту Лисенко потиснув мені руку й побажав успіхів у навчанні. Наступив бурхливий 1905 рік. В місті було організовано ряд бойових дружин для боротьби з погромниками і чорносотенцями. В одній з таких дружин — «васильківській» (за назвою вулиці) — брало участь багато учнів школи, в тому числі був я. Збори учасників дружини часто проходили в школі. З приводу цього Лисенко говорив: «Робіть все обережно, мудро, а я нічого не знаю»... Довідавшись про моє скрутне матеріальне становище, Микола Віталійович сам запропонував мені перебратися до нього. Я з радістю погодився і жив в одній кімнаті з його сином Остапом. В цей період я ближче познайомився з М. В. Лисенком... Сам Микола Віталійович у важкі хвилини тримався спокійно, з гідністю, навіть часом жартував. Пам'ятаю, як після обшуку в 1907 році Лисенка було заарештовано. Привезений до Лук'янівського поліцейського відділку, Микола Віталійович зайшов у камеру, привітався з присутніми, подивився на голі нари й сказав: — Нарешті я хоч тут висплюсь.

Потім зняв пальто, підклав собі під голову й ліг», — пригадував згодом соліст Большого театру в Москві, професор співу Київської консерваторії Михайло Микиша.

«...Школа моя музикально-драматична, дякуючи Богові, зростає з року в рік... школа моя має добрий попит у широкій публіки міської і позаміської, провінціальної. Особливо класи співу у 3-х професорів, п. Зотової, Муравйової і у п. Мишуги мають дуже добрий і голосний попит. Вже з моєї школи чимало співців, особливо співачок, мають

ангажементи в театрах Тифліса, Москви, Харкова...» — писав М. Лисенко 24 квітня 1908 року улюбленій учениці Інституту шляхетних дівчат Інні Андріанопольській, до якої мав особливо теплі почуття.

Вперше було відкрито клас бандури, в якому викладав Іван Кучугура-Кучеренко.

Вихованці школи стали визначними діячами української культури: відомий український композитор, чудовий педагог та диригент К. Стеценко, композитор, диригент, педагог, етнограф, автор першого в Україні підручника з хореографії В. М. Верховинець, один із основоположників українського музикознавства, дослідник історії української музики та фольклору, літературознавець Д. М. Ревуцький, диригент, композитор, автор численних обробок народних пісень О. А. Кошиць, музикознавець, у 1920-х роках директор Музично-драматичного інституту імені М. В. Лисенка, згодом професор Ленінградської консерваторії, доктор мистецтвознавства А. К. Буцькой.

Упродовж 1904—1918 рр. на драматичному відділі навчалися і закінчили його талановиті учні, імена яких назавжди залишилися в історії українського театру: актриси Ніна Горленко, Наталя Дорошенко, Поліна Самійленко, Олімпія Добровольська, Антоніна Баглій (сценічний псевдонім — Смерека), Софія Мануйлович, Поліна Омельченко (сценічний псевдонім — Нятко), актори й режисери Олексій Ватуля, Степан Бондарчук, Прохор Коваленко, Марко Терещенко, Борис Романицький, драматурги і театрознавці — Леонід Пахаревський і Іона Шевченко. Саме з цієї школи у 1916—1917 рр. учнівська молодь потягнулася до театральної студії Леся Курбаса, на базі якої виник керований ним «Молодий театр» — революційне явище в історії українського театру.

Розділ п'ятнадцятий
КОХАННЯ У ЖИТТІ МИКОЛИ ЛИСЕНКА.
ЗАКОННА ДРУЖИНА — ОЛЬГА.
ЦИВІЛЬНА ДРУЖИНА — ОЛЬГА.

Коли Микола навчався в гімназії, амурчик вразив його серце. На канікулах після 5 класу гімназії троюрідні брати Микола Лисенко і Михайло Старицький закохалися в одну й ту саму дівчину. Вона гостювала на сусідньому хуторі. Кокетлива блондинка звалася Теклею, вона добре володіла польською, українською, російською і французькою мовами, а ще краще — оченятами. М. Старицький так і писав згодом: «русским языком владела хорошо, а глазками еще лучше». Ревнощів між хлопцями не було, і вони разом склали план, як завойовувати її серце. Вирішили, що Микола напише музику, а Михайло — вірші. І потім співатиме їхній витвір, бо має добрий баритон. Так і зробили. Пісня закінчувалася словами:

Дай хоть единое лобзанье
За наш сердечный мадригал!

Коли батьків не було вдома, паничі впрохали кучера запрягти коней і в парадних гімназичних мундирах — червоний комір із золотим шиттям — подалися до Теклі. Вона сиділа на хуторі сама — господарі десь поїхали. Хлопці після вечірнього чаю з успіхом оприлюднили свій спільний твір.

У нагороду Текля простягнула їм обидві руки для поцілунку. «Мабуть, ми цілували їх довше, ніж годиться», — зізнавався потім Старицький, — бо кокетка сказала: «Досить! Більше — якщо заслу-

жите!» Але лишила їх ночувати на хуторі — щоб уранці їхати разом на пікнік до Дніпра. Хлопці не спали — ділилися враженнями та планами на завтра. Але вдосвіта до них прибув форејтор-посланець із Жовнина. Батьки суворо наказали «в тій хвилині, не гаючись, повернутися додому». «Приїхали з дзвоном, а втекли без поклону». Нещасні закохані поїхали, не попрощавшись. А тут ще посланець дошкуляв: «А що, пани-женихи, коли б не влетіло нам усім по самісіньке “покорно благодарю”».

«Вдруге такого трепету неземного блаженства в житті вже не повторялось», — пише Михайло Старицький.

Згодом, коли вчилися в Харківському університеті, Микола й Михайло закохувалися вже нарізно.

Ще раз юного Миколу вразив своєю стрілою амур, коли він закохався в дочку колишньої матеріної наймички. Ніч в Жовнині... Таємничо зеленіли зорі над старим садом. Спустила вулиця, замовкли пісні. Глибокий смуток, чекання чогось, тиха радість — все це підступало до серця Миколи. І раптом... пісня? Звідкіля? Хто ця дівчина?

Місяць випливає із-за хмар і яскраво освітлює бліде обличчя, пишні коси дівчини. Настя-Настуся? Дочка старої Бурички, колишньої матусиної наймички. Яке обличчя! Чисте, святе, як лілія. З неї писати б мадонну. Так захопилась співом, що нічого не бачить круг себе.

Ту дівчину звали Настею. В неї був чудовий голос і вона знала багато народних пісень.

Тієї ночі хлопець так і не насмілився підійти. Познайомила їх «вулиця». І незабаром жовнинські ночі злилися в одну солов'їну ніч. Що б не говорив Микола про своє кохання, Настя перекладала на добре їй знайому мову, мову пісні. Вона співала про люту мачуху, про старого діда, що стояв з молодого «під вишнею, під черешнею».

Микола не зводить очей з Настусі, милується, слухає. З'являється знайомий зошит, він записує все якимись значками. А в Насті не

виходить з голови розмова з матір'ю: «Гляди, дочко, високо злітаєш — низенько сядеш». Знайшлися такі люди, донесли.

«Не плач, радість моя, пісне моя, — говорив Микола, — не розлучать нас злії люди».

На заваді їхнього кохання стала Миколина мати, Ольга Єреміївна, яка була гоноровитою пані, тож дізнавшись про пристрасть сина до мужички, викликала Буричку (Настину матір) та вилаяла її по старій пам'яті, «щоб і в думці нічого такого не було», нарешті пообіцяла сто карбованців і корову в придане. Але за умови: якнайшвидше віддати Настусю за пристойного мужика кудись якнайдалі від Жовнина.

Восени Микола з Михайлом Старицьким почали збиратися до університету. А через місяць силоміць засватали і до вінця повели Настусю. Все трапилося, як у пісні, що вона співала Миколі. Коли Микола про все дізнався, було пізно. Та й не знайшов він її, хоч і шукав у навколишніх селах. Тільки через багато років по тому Лисенків друг Данило Стовбир-Лимаренко передав йому уклін від «бабусі Настусі». Але пісні Жовнинської лілеї, записані й любовно оброблені Микою Лисенком, ввійшли згодом до упорядкованих ним збірок українських народних пісень, ставши скарбницею українського мелосу.

Ім'я «Ольга» стало знаковим для родини Лисенків і його нащадків. Микола Віталійович мав двох дружин, і обидві на ім'я Ольга. А мати молодшого праправнука композитора також — Ольга.

Ольга — ім'я дещо обережне, в нім досить цікаво поєднується достатня замкнутість із зовнішньою активністю. Енергія імені схиляє Ольгу приділяти багато уваги собі самій і своїм внутрішнім переживанням, не дуже-то прагнучи показати їх оточенню. Часто це примушує вважати, що Ольга, що називається, собі на умі. Так це чи ні, проте поєднання таких протилежних якостей в її характері, як активність в спілкуванні і замкнутість, дійсно роблять Олю дуже дипломатичною і навіть обачливою людиною. Вона як би постійно контролює себе — що і з ким можна, а чого не варто робити. Зазвичай

ця риса починає проявлятися в її характері ще в дитинстві, і якщо уважно придивитися до поведінки Олі, то за її прихильністю до оточення можна помітити деяку напруженість. Особливо це помітно при першому знайомстві, коли Ольга мимоволі прагне обходити і згладжувати гострі кути, що важко назвати характерним для дитячого віку. Згодом же, коли стосунки в колективі в основному визначаються, Оля стає відкритішою, хоча і тут більшість почуттів вважає за краще ховати від оточення, що може бути сприйнято як терплячість і стриманість. Безумовно, довго тримати свої емоції в глибині душі — заняття досить важке, проте Ольга зазвичай знаходить для них досить безпечний вихід. Іноді це проявляється в жартуванні над оточенням, що, мабуть, можна назвати найбільш прийнятним, оскільки інакше твердість Ольги може штовхнути її на те, щоб «випустити пару» в спілкуванні з близькими. Втім, нерідко її почуття гумору починає набувати характеру колючості. Енергія імені не розташовує Олю до відкритої конфронтації з ким-небудь, та все ж в її житті не виключена велика кількість непорозумінь і труднощів в спілкуванні. Тут справа в самолюбності Ольги, яка в силу її скритності може іноді зростати до чималих розмірів і навіть ставати хворобливою, а також — в її умінні бути жорсткою, особливо з близькими людьми. Звільнившись від цього і обернувши почуття гумору проти своєї самолюбності, Оля може уникнути безлічі помилок, а її терпіння і здатність до наполегливої праці дозволять їй не лише стати прекрасною дружиною і хазяйкою, але й добитися значних успіхів у кар'єрі, у тому числі і на керівних посадах. Останнє, до речі, для більшості жінок з цим ім'ям є важливим.

Ольга О'Коннор, уродженка с. Миколаївка Кременчуцького повіту (нині Фрунзівка Глобинського району на Полтавщині), була трюерідною племінницею Миколи Лисенка, яку він знав із дитинства. Вона була молодшою за Миколу на десять років. Судячи зі спогадів людей, які її добре знали, вона була чарівною дівчиною.

«Мы были по соседству помещиками с Де-Коннорами. Настасья Де-Коннор была из роду Лысенко, приходилась моему отцу двоюрод-

ной племянницею. А сам Александр Александрович Де-Коннор был товарищем моего отца по военной службе в Кирасирском военного ордена полку. Друзья они были закадычные. Ольга была их старшая дочь... очень хорошенькая, умная, острая и живая чрезвычайно. Приглянулась мне в период моего отъезда за границу в Консерваторию. Собственно, две мною интересовались: Ольга Де-Коннор и Катя Гревс и много уделяли мне внимания. Обе провожали меня на пароход... Тоскуя по родине, я стал писать Ольге. Вот и начало Гименея! Приехав летом на вакации, я, подгоняемый Ольгой (я всегда был несколько конфузлив), объяснился... Обвенчали нас, отпраздновали «бучне весілля»... Это была громадная свадьба: панів!!!... слуг!!! Музика... бал до 8 утра!» — згадував історію свого першого кохання М. Лисенко у 1908 р.

Батьки Ольги — поміщики шотландсько-французького походження. Її предок — виходець з Ірландії; під час наполеонівських війн доля занесла його в Україну; тут він одружився з українкою, дочкою полтавського поміщика Стороженка, пізніші шлюби «обукраїнювали» родину... «Таким побитом О. О. Лисенкова вже здавалася притаманною українкою, що нічим не відрізнялася від інших полтавських панночок; надзвичайно гарна врода її здавалася типовою українською. Сказав би хто — полтавська троянда, та й годі! Мову українську, просту — полтавську, включаючи сюди й гарну полтавську вимову, — знала Ольга Олександрівна дуже добре», — писала згодом Олена Пчілка.

Про щирість захоплення молодого Миколи своєю першою Ольгою свідчать його листи:

«...Писал Оленьке Де Коннор и тете и послал им карточки. Чем же Ольга, бедненькая, хворает? Настасья Николаевна пишет, что крепко изменилась, и грудь побаливает у нее будто бы...» (березень 1868 р.)

Отже, у липні 1868 року Микола Віталійович повинчався з вісімнадцятирічною Ольгою О'Коннор. Після одруження молоді Лисенки поїхали в Лейпциг.

25-річний юнак присвячує своїй коханій перші романтичні проби свого пера:

Як стисне душу сум,
А серце туга та журба,
Я з дому мов з тюрми тікаю.
Ти думаєш, то втіхи я,
а чи людей шукаю?
Ні, Лесенько, тебе шукаю я!

Свою молоду і кохану дружину Микола Віталійович оточив турботою та увагою.

«...главное, мы обое с Олюнятком здоровы. Я за нее, голубоньку, боюсь до Бог знает чего... за Олюткою побиваюсь крепко. Пока ее не укутаю в одеяло со всех боков да не усажу в фургоне — до тех пор она и пикнуть у меня не смеет...»

У своєму листі з Берліна (грудень, 1868 р.) український музичний діяч, композитор М. Лисенко писав: «В Лейпцизі замовив дружині синє плаття шовкового попліну з оздобленням із синього атласу і шапочку з пір'я сріблястого фазана, а вона мені купила три краватки і золоту булавку до них...» (вересень 1868 р.).

«...Когда бы Вы видели, какой я выписал Оле золотой прибор... цепочку до медальона, браслет с коралом, серьги и брошку отличной работы с черной эмалью... через три дня, если будем здоровы, везу Олечку на бал, по усиленной просьбе товарищей... она будет в белом платье и новых своих золотых вещах...» (листопад 1868 р.).

Ольга Олександрівна мала прекрасне сопрано. У 1868—1869 навчальному році вона вчилася співу і фортепіанній грі. Часто відвідувала оперу, концерти.

«Вона дуже у мене ретельно співає і вчиться, — писав рідним Микола. — За невеликий час від жовтня вона вже вивчила безліч романів, арій, дуетів — моторне та й годі! І так чудово перекладає з німецької на українську, що я нахвалитися не можу: такою чистою

мовою і так вдало, образно», — писав у листі до рідних М. Лисенко.

«...Оленька в настоящее время чувствует себя ничего, — хотя 4 дня назад у нее был пароксизм лихорадки, и я звал Вагнера, и тот сказал пустяки... у нее уже пропасть дівчат-консерватористок... тільки ми явимось, вони вже кричать: «Ідїть сюди, ми маємо вільне місце!» Как только меня вызывают играть, то вся публика ученическая обращается к Оле, выведать, какое впечатление произвел на нее вызов меня играть — испуга или радости, а после игры обыкновенно поздравляют дівчата и восхищаются игрою. А воно маленьке, червоніе и отшучивается...».

Оля стала не тільки музою композитора, а й вірною помічницею у справах. Друзі так і називали цю нерозлучну пару «Коля-Оля». Микола присвятив коханій дружині солоспів «Як стихне...», арію Оксани з «Різдвяної ночі». До речі, щодо арії Оксани, яку виконувала Оля, ставши першою і найкращою виконавицею ролі Оксани у першій аматорській постановці «Різдвяної ночі», то О. Пчілка згадувала: «...власне, таку полтавську дівчину-«чарівниченьку» уявляв собі Гоголь...: надзвичайна краса, чарівний погляд карих очей... Власне такою вродливицею була Ольга Олександрівна, така принада була в кожному її рухові! Здавалося, що за таку Оксану сердешний Вакула дійсно міг “і чортові душу віддати!”».

Після повернення з Лейпцигу молодята жили на Хрещатику, в новому чотириповерховому будинку відомого фотографа де Мезера. У цій квартирі був рояль. Тут відбувались домашні концерти, ставились різноманітні музичні п'єси. Павло Житецький називав цю квартиру «квартирою муз».

З 1870 по 1878 рік Ольга Олександрівна — учасниця майже всіх концертів та постановок опер Лисенка. У концертах 1870—1873 рр. вона співала арії з опер італійських композиторів, окремі номери з музики до «Кобзаря» та «Плач Ярославни» Миколи Віталійовича, українські пісні з його збірок. Хоч тоді Ольга Олександрівна ще не мала консерваторської освіти, вона користувалася великим успіхом.

Лисенко і його дружина часто виступали з благодійними концертами. Так, у Кременчуці вони дали концерт на користь міської жіночої школи.

Однак, сімейне життя Лисенка складалося драматично. На жаль, сім'я О'Коннор страждала спадковим психічним захворюванням. І з молодих років Ольга Олександрівна була схильна до депресій, що призвели надалі до нервових зривів. Вона перестала співати. Ситуація посилювалася й тим, що Микола Віталійович дуже хотів мати дітей, а вони все не народжувалися. Олена Пчілка допускала, що, можливо, це стало нещастям першого кохання: «Відсутність «пташенят» було гіркою долею цього шлюбу!»

Судячи з усього, сильний нервовий зрив Ольги Олександрівни стався, коли вона дізналася, що у неї є суперниця. Близько року їй довелося лікуватися в клініці. Микола Лисенко дружину не залишив, підтримуючи всіляко — морально і матеріально. «Жити деякий час разом, але у той же час по-різно, не заважаючи один одному. Т. б. кожен своїм коштом, але під одним дахом. Ні одна, ні інша сторона не має жодних зобов'язань щодо один одного, крім взаємної поваги та щирої дружби», — такий статус розлучення описав Микола Віталійович у листі до жінки, що чекала від нього дитину.

Микола Віталійович повідав своєму давньому товаришеві В. Бернштаму: «...розлучилися ми друзями і поклялися одне одному, що та тинь у подружньому житті, яка назавжди розірвала нашу спільну нитку, буде відома лише Ользі та мені (Вони спілкувалися аж до смерті композитора. До речі, Ольга Олександрівна як офіційна дружина отримувала за нього пенсію. — *Авт.*). Не допитуйся, друже, навіть тобі не скажу. Цим би я образив насамперед Ольгу, а вона мені була вірною дружиною, щирим товаришем. Розділяла зі мною і прикре горе, і скупі радості багато років. Скільки допомагала вона мені в скрутні і життєвих незгодах. Сказати про неї бодай слово погане чи півслова, я... завинив би прикрим гріхом...».

Шляхетність, людяність, тактовність, глибока взаємоповага збереглися між Ольгою Олександрівною та Миколою Віталійовичем

назавжди у їхніх стосунках. Коли слухаєш музику М. Лисенка до творів «Коли розлучаються двоє», «І широкою долину, і високою могилу, і що снилось-говорилось, не забуду я», то уявляється саме Ольга.

Ольга Олександрівна не хотіла розлучення, яке за нормами того часу могло відбутися лише процедурою церковно-громадського суду. Справу було улагоджено розставанням без розлучення. І в такому разі ні одна, ні інша сторона не могла взяти нового шлюбу, він міг бути тільки громадянським.

У Чернігові, на одному з концертів Микола Віталійович зустрів молоду панночку з темними, живими іскристими очима. Це була Ольга Антонівна Липська, дочка відставного полковника родом з Польщі, що одружився на чернігівській дворянці. Як це знайомство переросло в кохання, розповідав сам Микола Віталійович на схилі літ: «Раз в Посту поехал я концертировать в Чернигов (1877 г.). Там я имел выдающийся успех, успех не только артистический, но и национально-сознательный... Весь Чернигов брал участие в чествовании меня... огромное половодье Десны, разрушенный мост дало повод проводам меня на десятках больших барок... Естественно, что и божественные создания, молодые патрицианки черниговские составляли украшение этого кортежа... меж юных дев, увенчанных цветами, была одна брюнетка с темными, живыми, искристыми глазами... как она позже признавалась мне, ее била отчего-то лихорадка, она чего-то ждала, чувствовала, что с нею должна произойти какая-то перемена; ей и хотелось видеть меня, и боялась, и первые наблюдения надо мной она производила из-за самовара... Но я человек простой, общительный и в течении вечера много играл і в гурті познайомився з нею... Ольга очень была способна к музыке, рисовала прекрасно... Пленилась она моей игрой... Отец ее спросил меня, хотел бы взять ее к себе в ученицы? Я ответил полным согласием... Я предложил жить у себя в квартире, где жил с отцом и матерью... С первыми животворными лучами весны отец Оли привез ее в Киев ко мне... Мы занимались, много играли... Так дело шло до первых летних вакаций, когда ей пришлось ехать в Чернигов. Ах! Какая тяжкая разлука была... Тут

опущен эпизод майской ночи, чудной, лунной майской ночи... Старі батьки мої послули, я вышел в сад, походил, подхожу к балкону. Вижу, Оля на балконе. Я просил ее стать на перила и оттуда принял ее на руки к себе и так понес в сад... Цветы были в полном цвету, аромат одуряюще вливался в наши груди, воздух прозрачен и тих был, как сон младенца. Мы пошли по саду, говорили много и сели в тени, на диванчике. Боже! Мы в райском наслаждении проводили часы, а когда месяц уже скатился к заходу, тень была уже густа, а восток начинал белеть и сиять, мы разошлись... як нам солодко тоді було...».

П'ять років Микола Віталійович вів подвійне життя. За той період у нього народилося троє дітей. Свою вагітність Ольга Антонівна ретельно приховувала від сторонніх, виїжджаючи народжувати до Петербурга під приводом занять на фортепіано.

О. Липська стала громадянською дружиною М. Лисенка 1878 р. Це була воістину жінка-героїня, що стала вірним супутником у житті композитора. Вона в усьому допомагала йому — він називав її «своєю правою рукою, генеральним писарем війська Лисенкова». Краще за сина Остапа про неї не скажеш: «Відколи пам'ятаю свою матір, Ольгу Антонівну Липську, чую її ласкавий і вимогливий голос: — Катре, Галю, Мар'яно, Остапе, вставайте!

Чим була для нас наша мати? Талановитим педагогом, тактовною і вимогливою наставницею. Чим була ця людина для батька? Дружиною-матір'ю, дружиною-сестрою, мудрим порадником і невтомною помічницею, найвірнішим другом, що рука об руку, серце з серцем пройшла з ним найважливіший період його творчого шляху. Мені не раз доводилось чути від матері, що познайомила її з батьком любов до музики. До рідного пісенного слова».

Ольга Антонівна стала не лише матір'ю дітей Миколи Віталійовича, але і щирою помічницею, палким соратником у його справі — служіння народу. «Мою ідею служіння народу вона сприйняла всім серцем і стала для мене помічницею, яку ніхто не міг замінити. Мабуть, її польським корінням можна пояснити таку відданість українській справі, бо полякам найбільш притаманні висока ідейність та

безкорисливо віддане служіння ідеї...» — відмічав Микола Віталійович.

Їх шлюб, осяяний світлом чистого палкого лебединого кохання, тривав 20 років. Друзів та рідних вражали стосунки довіри та взаємоповаги, що існували між подружжям.

Ольга Антонівна подарувала Лисенку щастя батьківства — семеро дітей (п'ятеро вижили: Катерина (1880—1948), Галина (1883—1964), Остап (1885—1968), Мар'яна (1887—1946), Тарас (1900—1921)).

Воістину справедливою є народна мудрість: справжнього чоловіка робить тільки мудра дружина. Саме за цей період Микола Віталійович досяг тих вершин і став тим, яким ми його знаємо сьогодні.

1900 року після народження п'ятої дитини, сина Тарасика, Ольга Антонівна несподівано померла. Їй виповнилось лише сорок. Лисенко казав, що хлопець дуже схожий на матір, особливо — очима. Під враженням смерті Ольги Антонівни Микола Віталійович написав один із своїх романсів.

Оскільки вони жили невінчані, діти, за тодішнім звичаєм, не могли вважатися законними. Але Ольга О'Коннор — вінчана дружина — надала всі необхідні свідчення та документи, щоб Микола Віталійович міг «усиновити» своїх дітей. Діти М. В. Лисенка були записані на офіційну дружину, Ольгу Олександрівну.

На схилі років кохання знову запалило його серце.

Він побачив її в Інституті шляхетних дівчат: вона там училася, а він викладав музику. Вона була молодшою його на 44 роки, і звали її Інною Андріанопольською. Стосунки розвивалися переважно епістолярно. Листування спершу йшло через класну даму мадам Журавську. «Я человек немолодой, но не хочу сказать, что стар душой, духом, убеждениями, деятельностью, я не сдаюсь и не сдамся, пока хоть одна капля крови проходит через мое сердце», — писав Лисенко Інні.

Інна була досить ревнивою, навіть посварилася з подругою Марусею Жученко. І Лисенко мусив виправдовуватися: мовляв, він байдужий до Марусі. Бачилися вони рідко: «Не мог ли бы я вас встре-

тять хотя бы в коридоре, там, где залы для упражнений музыкой, или в какой-нибудь другой зале?..» — запитував в одному з листів. У іншому був трохи переінакшений текст народної пісні:

Де взялася дівчина Інна,
Вона моему щастячку винна...

Якось Інна прочитувала в своєму листі рядок з модного тоді поета Семена Надсона: «Поцелуй — первый шаг к охлаждению». Лисенко відповів: «Я знав цього Надсона особисто, він бував у мене в гостях, чудовий поет, але міг і помилятися». «Не отказывайте мне, Инночка, в прежней любви! Любимся, як і спершу, а будущее решит!» — написав 8 жовтня 1906 року.

«...Если Вы заметили даже какое-то особенное раздражение в моем последнем письме, то разве же оно было не мотивировано, замаскировано, что ли? Раздражение же, вероятно, имело источники в моем грустном, тяжелом, хронически тяжелом положении быть в одном здании с Вами и не видеть Вас или видеть на такую минимальную единицу времени, что только разве взор мог бы сказать нечто, но уж словам, речи не было места...»

«Я сегодня очарован Вами. Все прекрасное в жизни и женственное я нашел в Вас, и в том именно освещении, какое я, сообразно личным своим вкусам, ценю, высоко ценю. Инночка, янголятко, как я хочу, чтобы Вы были моя, моя спутница в жизни, чтобы Вы служили утешением мне, чтобы служили очагом моих поэтических настроений, вдохновений, восторгов и упоений, и наслаждений...».

«Мечусь, не нахожу места себе, кусаю губы себе, задурюю голову чем-нибудь иным, не помогает, лезет в смежившиеся очи дорогой образ, и снова с ним радость и мука любви...».

«Инна, муза моя! Все мы, серденько мое, люди с высшими духовными задачами, исследующими мир красоты, истины. И в то же время люди земли с ея от Бога данными страстями. Не разделяем настроений и вдохновений поэтических от восторгов и упоений и наслаждений, а совмещаем, как существа духа и плоти... Вот почему, голуб-

ка моя, я почувствовал глубокую обиду, когда Вы, не отказывая служить мне очагом поэтических моих настроений и вдохновений, отказываете во второй половине... Если не Вас, то никого в жизни и видеть, и слышать не хочу... Все мне равно, все безразлично, все тускло-мрачно, безжизненно вне Вас, нет красок, нет дыхания жизни, ничто не грешит, ни к чему не влечет... Не отказывайте мне, Инночка, в прежней любви: любімося, як і спершу, а будущее решит. Мне так хочется жить и любить Вас, а жизнь и любовь для меня в данном случае синонимы...».

«Вы таки стараетесь вынести мне смертный приговор: забудем друг друга, перестанем видиться, переписываться... А я ж, бедный, как я Вас люблю, боготворю, обожаю! В мире целом нет мне ближе, роднее, милее Вас. Я как сумасшедший несусь на Институтскую гору и с замиранием и волнением вхожу в Институтский двор, радуясь, что нахожусь уже там, где и Вы, что вот минута-другая, и я могу увидеть Вас хоть издали... *« (Из писем 1906 года).*

Після інституту Інна полишила Київ, ставши вчителькою музики в Ромнах, звідки, очевидно, була родом. А листування тривало далі.

«...А ти ж Інчику-соловейчику мій, красавиця моя! Над тебе нема кращої жінки, нема-нема у мене такої красивої жінчини, як ти, моя орличко, ти ясна доня Амфітріди, я ні на кого в світі не промінюя твого личенька любого з лагідними очима, які і на фотографії кидають мене у пал, як я їх щодня цілую, а стан-станочок! Де такого взять! Ох, як би я його оце зараз обняв, обвин, притиснув до себе...».

«Сегодняшнее Ваше письмо, на которое я не сподівався, привело меня в экзальтированный восторг. Боже! Если женщина своим золотым сердцем и лаской захочет, как она может преобразить человека... в пылкого альтруиста, восторженного лирика... Бог мой, чарівнице моя, моя Ися. Я такой был веселый, радостный, счастливый, приветливый, что все бы отдал, так широко было открыто мое сердце...».

«Когда же, моя желанная, мы сольемся в настоящий горячий и сознание помрачающий поцелуй? Когда? Когда, Инночка? Никогда,

никогда! Я это чувствую скорбным своим сердцем... Бог знает, отчего так: много можно строить предположений на этот счет, но только мне этого счастья не изведать. Я верю, и вижу, и чувствую, что Инна меня любит, и даже быть может сильно, но поцеловать себя не даст, не позволит и сама уклонится от поцелуя...» *(Из писем 1908 года)*.

«Может, я со своей мужской точки зрения не прав, но я не могу себе представить, как это может не хотеться поцеловать любимого человека? Нічого, Інночко, може, колись і діждемо!» — писав він 30 вересня 1908 року. 1910-го, коли Інна приїжджала до Києва з Ромен, вони вдвох сфотографувалися. Від знімка вціліла тільки половина — з портретом Лисенка. Тоді ж, судячи з останнього листа, що зберігся, батьки заборонили Інні подальше листування.

І в останньому листі, що дійшов до нас, коли стало зрозуміло, що Інна ніколи не одружиться з композитором, є такі рядки: «...Иночек, дорогой мой ангелочек, чистый огонь моей души, неугасимый пламень моей страсти, палу, палающий факел, и греющийся, и сожигающий, и животворящий, ты, дающая смысл жизни и радость бытия, ты, что красит собой и без того высокое значение женщины, что порождает и возбуждает собою безудержную гамму чувств от нежно-сладких и до бурнострастных, что ласковым взглядом своих добрых красивых очей в состоянии покорить своей власти весь темперамент, характер настроения, ты, имя которой Любовь, Привязанность, Влечение, Нега, и Боль, и Сладость, и Истома, и Возбудительная Энергия, и Слезы, и Радость без конца, ты, которую никому не отдать нельзя и которую владеть только самолично...».

Розділ шістнадцятий
РОДИННІ ЦІННОСТІ

Останні 18 років життя родина Миколи Віталійовича мешкала на вулиці Маріїнсько-Благовіщенській (нині Саксаганського, 95-6). Затишний куточок неподалік університету в ті часи облюбувала київська творча інтелігенція. Поруч оселилися Косачі, Старицькі, Кониські... Як згадував Євген Чикаленко, цю вулицю називали українською. Своєї квартири у Миколи Віталійовича не було, бо, як тоді гірко жартували, заробляв вчителюванням, аби мати змогу писати твори та публікувати їх. А ще ж мусив утримувати родину, де росло п'ятеро діток-сиріт. Хоча якось випала нагода придбати житло: на тридцятип'ятирічний ювілей творчої діяльності симпатика композитора зібрали чималеньку суму — майже 4 тисяч рублів. Пішли ті гроші... на відкриття першого національного закладу мистецької освіти.

Батьки Миколи Віталійовича, Віталій Романович і Ольга Єремівна, жили спочатку окремо у флігельочку на Великій Підвальній, а потім у невеличкому будиночку на Мало-Володимирській вулиці. В їхній оселі було затишно й цікаво.

Дідусь та бабуся, наділені природним розумом, добротою, людяністю, чесністю, працьовитістю, життєвим досвідом, були носіями родинної виховної мудрості. «Це була надзвичайна пара: мій дід, Віталій Романович Лисенко, колишній лейб-гвардії кірасир... жвавий, дотепний, чудовий оповідач, дарма на своє перебування у війську —

залишився людиною української культури. Бабуня ж, Ольга Єремївна Луценко... людина надзвичайного розуму, серйозна, освічена на свій час, вона читала, писала, балакала переважно французькою мовою, але дуже любила і добре знала російську поезію... в цій хатині, куди любив заходити Микола Віталійович, бо він був винятковий син, бували найприємніші вечори. Коли на стіл ставили дві свічки (лампи не дозволялось засвічувати в цій господі з огляду на можливість пожежу), самовар і все належне до чаю, дідуня сідав у глибоке крісло, перед ним ставили восьмикутну шкатулю карельської берези з тютюном, він набивав люльку з довгим чубуком і, загорнувшись білою хмаркою диму, починав свої оповідання про військову та інші пригоди. Тоді на дмурах ставав старий кухар Микита, колишній денщик, поплічник дідів, і додавав іноді й своє слово про “минувшіє дні і битви, где вместе рубились они”, — згадувала Людмила Старицька-Черняхівська.

«...Дід, Віталій Романович, як і всі поміщики, балакав потроху по-українськи, але бабуня української мови не вмїла і не розумїла. І дядя Коля (М. Лисенко) завжди дорїкав тим бабунї», — пише у спогадах Людмила Старицька-Черняхівська. Олена Пчілка відмїчала: «Ольга Єремївна зовсім не могла говорити українською мовою, навіть втратила полтавську прекрасну вимову... Бувало «учать» її маленькі онуки, діти її доньки, Софїї Віталїївни Старицької, дружини Михайла Старицького: «Бабуню! Скажїть — «паляниця», «молодиця». А бабуня мов би слухняно переказує: «Паляниця!», «маладїца». Онучатам смїшно; мило всмїхається й сама бабуня, та краще вимовити не може, хоч і намагається... Зате Ольга Єремївна чудово могла дітям розповісти французькою казочку про фею з позолоченими крилами... Так, оповїдала вона ще своєму первенцевї, любому Колї, бажаючи захопити його до найкращої для неї мови — французької... бачила я життя старих Лисенків і дивувалася, як вони могли після давнїшого життя у розкоші загоджуватись таким їх скромним київським життям... Не було вже ні карет, ні численної дворової челядї, ні бучних одвїдин... Тїлько товариство своїх дітей та їх близьких друзїв... Втїм

Ольга Єреміївна не здавалася нещасною і при новому житті; вона так само добродушно всміхалась, як і давніш; іноді, на сподівану втіху синові, закидала по-українському, хоч і з помилками; тільки Микола Віталійович не любив того, не хотів, щоб вона себе насилувала, і, було, болісно прокаже: «Мама! Не терзайте України!».

Зі спогадів Валерії О'Коннор-Вілінської: «До матері, як і до батька, Микола Віталійович ставився з великою пошаною і любов'ю, але твердо боронив перед матір'ю свої українські настрої. Коли, бувало, Ольга Єреміївна по звичайній своїй термінології скаже: «У нас, в Малоросії...», Микола Віталійович зауважує: “Мамо, не об'єднуйте Росії!”».

Софія Русова писала: «...Коли згадую Миколу Віталійовича... зараз обік з ним стають дві постаті: батько й мати... Кохали вони свого «Колу» надзвичайно, і син платив батькам такою ж любов'ю. Здавалось, що справді тільки ці старі щирі українці, що в той час балакали тільки по-українськи, могли викохати такого щирого українця; що тільки ця мати, що сама кохалася в музиці, посіяла в душу сина перший нахил до музики... Рідко можна помітити таку родинну гармонію, яка панувала в родині Лисенка межи батьками і сином, і рідко доводиться бачити, особливо в той час, серед українського панства, таких літніх щирих українців, як ці без краю милі батьки...».

Онуки з задоволенням відвідували бабусю й дідуся, а ті раділи їхньому приходу. Бабуся з гумором розповідала про минуле, про інститут, дідусь — про військовий побут. «Бабуня любила сидати проти вогню, коли в грубі тлів червоний жар, а з неба спускалися сірі сутінки: вона дивилась на жар, сумно похитуючи сивою головою в чорному шовковому фаншоні і казала мені декламувати вірші; любив ці літературні сутінки й дідуня. У мене була дуже добра пам'ять, я знала й «Ундину» Жуковського, і силу віршів Пушкіна, Лермонтова, і дещо з Рилєєва. Дідуня особливо любив останнього і сам, поблискуючи синіми очима з-під навислих сивих брів (він був з себе дуже гарний), декламував грізно:

Известно мне погибель ждет
Того, кто первый восстает
На утеснителей народа.
Судьба меня уж обрекла.
Но где, скажи, когда была
Без жертв искуплена свобода?

(К. Рылеев
«Исповедь Наливайки»)

І, скінчивши цього куплета, звертався з запитанням: «А хорошо? Хорошо?» Його ще за молодих літ торкнулося крилом декабристське повстання, і він завжди оповідав зі сльозами на віях про всі ті події... Бабуня особливо любила «Ундину» Жуковського і «Бесы» Пушкіна. І ось не раз, коли я з заохоченням декламувала... відчинялися тихо двері і на порозі з'являвся дядя Коля, — російський вірш на моїх устах обурював його. «Мама, — накидався він з серцем на бабуню, — не объединяйте России!».

— Количка, да ведь я только «Бесы», — виправдовувалась бабуня, але дядя Коля був неблаганний.

— А я Вам говорю; не объединяйте России! Вы разве не понимаете, что объединенная Россия — смерть Украины», — писала у «Спогадах про М. В. Лисенка» Людмила Старицька-Черняхівська.

А Олена Пчілка пригадувала: «Ольга Єремїївна любила розповідати та згадувати всякі забавні пригоди малого Колюні. Наприклад, як малий Колічка неможливо «skonфузил» свою маму на парадному військовому «смотрі» в присутності якоїсь важливої особи. «Колічка» «такой нарядный даже завитой, хорошенький, как херувимчик», стояв біля своєї мами в її товаристві найчільніших полкових дам. Поблизу стала військова музика: трубачі, що мали грати всякі «алюри», «галопи», «марші», — заграли якнайурочистіше й гучніше «туш» на прибуття поважного гостя. Аж тут Колічка гукнув: «Ой погано, погано!»... Я не могу того чути!» — та й кинувся, щільно затуляючи вуха долнями, утікати кудись набік! Мама мусила його доганяти,

вмовляти... Чула поклики: «Боже мой! Какой невоспитанный мальчик!» Бідна мама сторела со стыда!»

Дідусь, Віталій Романович, багато читав, цікавився подіями світового масштабу, вчив дівчаток — онучок поважному тону (так, донька Михайла Старицького — Люда писала під його диктовку прохання до директорів і міністрів за осіб, якими він опікувався) і щоразу радив їм читати «Останні листи доктора Пирогова», а на їхні легковажні вчинки зауважував: «Мелко плаваете...». Їхня сімейна злагода ґрунтувалася на добрих подружніх стосунках, заснованих на коханні і взаємодопомозі. Як пригадує В. О'Коннор-Вілінська: «Між собою дідуньо і бабуня були дуже ніжні. Вона називала його Віталій, а він її — Олінька, і не раз з милуванням згадували той бал, де вперше побачив він її з чайною трояндою в зачісці».

«...Життя їхнє було тихеньке: витрачалось, головним чином, на їжу, а поїсти вони любили... Вони забрали з собою до Києва свого кухаря Микиту. По старій звичці Микита приходив відбирати наказ на обід і ставав біля дверей в офіційній поставі. Бабуня сиділа в фотелі, завинена у свій улюблений старенький шугай на вивірках і делікатно брала пучками з шабатурки абаку, а дідуньо ходив по кімнаті... Починали уважно обговорювати справу: дідуневі те, а бабуні поруч маленьку порцію провіанту. Наприклад, якщо дідуньо замовляв смаженого на маслі й сметані гарбуза, то бабуня вставляла: «А мені, голубчику Микито, окремо в такій малюсінкій формі трошки пудингу, — і додавала: — Я обожаю тикву!» Так само капусту, так само піріжки... Набиралось шість, а то і вісім страв... У них було приємно, ніколи не нудно... Дідуньо й бабуня дуже любили своїх дітей: Колю, Соною і Андрюшу, а найбільше тишилися Колею...»

Важливими виховними цінностями у родині були міжпоколінні стосунки, а саме: авторитет батьків і старших членів родини. У міжпоколінних стосунках батьки дотримувалися однієї з найгуманніших цінностей родинного виховання — піклування про дітей. Особистим прикладом вони формували у дітей доброзичливе ставлення до людей, інтелігентність у стосунках, повагу до старших тощо. Як згаду-

вала згодом Софія Русова: «Микола Віталійович був дуже добрий син. Даремне розділяли його з матір'ю громадські переконання і погляди на життя; він ставився до мами з великою пошаною і ласкою: на його концертах батькам були визначені найкращі місця. Завше до мами підходив він питати, чи добре виконав хор його річ, чи подобається його твір мамі, бо дуже високо ставив мамине музичне розуміння». Як згадувала Олена Пчілка: «...віддано любив Микола Віталійович і своїх батьків, він їх відвідував майже щодня, піклувався кожною дрібницею їхнього життя». Тому характерною рисою родинних стосунків у Лисенків було те, що всі дорослі ставилися до дітей як до рівноправних членів однієї сім'ї. Батьки та родичи були відвертими і щирими з дітьми, ділилися з ними своїми думками і намірами. Вони виховували дітей так, щоб ті у майбутньому стали їхніми однодумцями і вірними друзями. Проте з боку батьків не було ніякого примусу. Діти мали волю і право діяти так, як їм здавалося кращим. Як пригадує С. Тобілевич: «...та воля не псувала дітей, навпаки, діти високо ставили авторитет своїх батьків. З пошани та любові до них ніхто з дітей не відважився б нічим засмутити їх. Вони досконало знали, що батькам подобається, а що ні». Зі спогадів Людмили Старицької-Черняхівської: «...я сиджу за столом, прип'ята, мов Прометей, до скелі, до стільця... Я схилилася над зшитком у дві лінійки і старанно виводжу літери, а Микола Віталійович — дядя Коля — ходить з кутка в куток і диктує мені українську «диктовку». Це не диктант для маленької дитини, це повісті І. С. Левицького, і їм, здається, немає і не буде кінця... Мамині приписи пишуться вилами по воді, з татовими ще — втік не втік, а побігти можна, а від дяді Колі не визволитися ніколи. Як сказав — так і буде, бо це український диктант... І день у день, коли сміється сонце, коли дзвенять пташки і гавкають на всі голоси мої улюблені пси, — сиджу добру годину на підмощених на стільці книжках і пишу під диктант Миколи Віталійовича українську диктовку, повісті І. С. Левицького...».

Не зважаючи на драматичність першого шлюбу, Микола Віталійович до останку підтримував щирі та дружні стосунки зі своєю

першою дружиною Ольгою Олександрівною. «...Коли приходив на відвідини Микола Віталійович, то заходив у флігель до своєї колишньої дружини, і коли згодом, після смерті укоханого батька, вона психічно захворіла, він потішав її музикою... Свою тещу Микола Віталійович любив, як і вона його, завжди звав її мамою і частенько відвідував...» — писала про стосунки у родині Лисенків Валерія О'Коннор-Віленська.

Щире кохання поєднувало Миколу Віталійовича з його цивільною дружиною — Ольгою Антонівною Липською. «Ольга Антонівна була гарної вроди... Була вона свідомо, переконана українка. Власне, завдяки їй діти її вийшли щирими українцями... Мати найбільш може навчити дітей знати свою національну мову, може надихнути любов'ю і повагою до неї. Власне цього й досягла Ольга Антонівна... А досягти цього було так тяжко... Чужомовне шкільне навчання й читання, товариство інших дітей, що не говорили українською, все оточення — руйнували вплив, хоч би й свідомий, української сім'ї...» — писала згодом Олена Пчілка.

Трагічним у житті родини Миколи Віталійовича став 1900 рік. «Ольга Антонівна померла: ...Нещастя було тим більше, що діти ще малі: навіть найстарша дочка ще не скінчила й гімназії; за нею йшли дві менші дочки, підлітки; старший син був зовсім малий хлопчик, а менший — новонароджене немовлятко...».

У цей період саме старша донька стала надійною помічницею батька у родинних турботах. «...Ми піднялися на другий поверх. Двері нам одчинив малий Тарасик, але з передпокою наліво теж одчинилися двері — і на порозі з'явилася невисока постать Миколи Віталійовича... Привітавшись, маестро повів до свого покою... То була висока, велика кімната, в два вікна, з квітками на них і під ними, — плеканцями старшої дочки — Катрі, яка в той час, по смерті матері, тримала все родинне господарство. Кімната була висока й велика, на середину виступав великий фортеп'ян, ліворуч — письменний стіл, увесь вкритий партитурами та шпаргалками нотного паперу; праворуч — м'яка софа. На стіні великий портрет Шевченка. Було світло і

привітно... прийшла молода господиня закликати нас на вечірній чай. Перейшли через передпокій до їдальні. За довгим столом сиділа вся родина, коло самовара — Катерина, розливала чай. Праворуч від неї якась старенька «тітка» (у Лисенків завше хтось гостював з їх рідні з Полтавщини), далі — друга дочка Галя, яку батько особливо любив за її надзвичайний музичний слух і голос. Коло неї сидів головний пучок — Тарасик, якого Галя з робленою суворістю мусила постійно стримувати. Коло нього, з другого боку, сиділа Муся, а коло неї — старший брат Остап... Весело було оглянути цей родинний стіл. Микола Віталійович був у дуже гарному настрої, жартував зі старою тіткою, пустував зі своїм коханчиком Тарасом, що сидів проти татка, і, не дивлячись на серйозні зауваження Галі, скоро опинився біля татка, який не одганяв його, а ласкаво поклав руку на його головоньку... Лисенко балакав з Олександром Русовим, а очі його, повні ласки й уваги, переходили з лица одної до лица другої дитини...».

У домі Миколи Віталійовича на вулиці Маріїнсько-Благовіщенській завжди перебували якісь гості, жили учні, діти старих друзів... У їдальні стояв овальний стіл — «сороканожка» з виточеними ніжками на коліщатках. Щодня круг столу збиралося чимало людей... Ближчим родинним колом сходились у Лисенків на Новий рік, а Великдень і Різдво відзначали у Старицьких і Косачів», — згадувала Ірина Стешенко

З Тадеєм Рильським Микола Віталійович приятелював зі студентських років. Коли не стало Тадея Розеславовича, найменшому з його синів Максиму виповнилось 7 років, опіку над ним, під час його навчання у приватній гімназії В. Науменка, взяв на себе М. Лисенко (був хрещеним батьком), ставши другим батьком, порадиником, першим критиком. Переїзд, за настановою старшого брата Івана, став для Максима Рильського крутим, але досить щасливим поворотом долі. «Яка ж то була для мене радість дізнатись, — коли мене мали завезти до Києва вчитись, — що житиму я саме в отого Миколи Віталійовича Лисенка, котрий таким напівфантастичним, ореолом слави оповитою постаттю з'являвся інколи перед моїми очима... Я зріс

у сім'ї та в оточенні, де Лисенкове ім'я завжди вимовлялося з особливою пошаною та любов'ю...» — згадував Максим Рильський.

«Це була надзвичайно привітна господа, Микола Віталійович був гостинним господарем, і кожен, хто ступив у його двері, знав, що він зустріне тут ласку, тепло і — що головне — вогонь бадьорості... Тим часом Микола Віталійович зовсім не був такої бездоганної лагідної вдачі — навпаки, він був дуже запальний — спалахував одразу, мов сірник, увесь червонів і сипав грізною філіппікою на винуватця. Це був шляхетний гнів... Злопам'ятним не був: як скоро спалахував, так скоро і відходив. Заздрість, підступ, холодна злоба були йому невідомі. Це було золоте серце...» — зі спогадів Людмили Старицької-Черняхівської.

Розділ сімнадцятий
НА ГРОМАДСЬКІЙ НИВІ

У 80—90-ті рр. XIX століття інтелігенція губернського Києва групувалася по невеличких осередках. Літератори — навколо редакцій газет, учені — навколо наукових товариств. Були свої окремі збіговиська у музикантів, у артистів. Серед них важливе місце посідав гурток «Література» або «Плеяда молодих українських літераторів». Про його діяльність відомо з 1889 року. Серед його засновників були Микола Лисенко, Олена Пчілка, М. Старицький. Гурток існував як велика духовна родина, яка ставила метою формування самобутньої національно-свідомої творчої особистості. Духовне зростання кожного з членів було справою всіх, а духовне зростання громади — ставало надбанням кожного. Олена Пчілка разом зі старшими своїми однопідприємцями уміло прилучала молодь до справжньої роботи, до відповідальності за майбутнє народу.

Але спрага творчих контактів вимагала більш тісних стосунків. Зрештою, утворилася ініціативна група, яка після палких обговорень зібралася й виробила статут Київського літературно-артистичного товариства (затверджено у вересні 1895 р.). Серед членів-засновників КЛАТ, крім діячів культури, були історики — В. Іконников та І. Лучицький, геолог П. Тутковський, журналісти М. Кисельов, М. Ніколаєв, художник, викладач школи М. Мурашка — І. Селезньов, директор Київського музичного училища В. Пухальський, актор і режисер драматичного театру М. Соловцов, актори І. Киселевський,

Т. Чужбинов, Є. Неделін, редактор журналу «Киевская старина», педагог В. Науменко, капельмейстер київської опери І. Пагані та ін. Першим головою правління КЛАТ був академік архітектури В. Ніколаєв.

Особливе місце в історії товариства займала діяльність представників української культури. Дочка письменника і театрального діяча М. Старицького Людмила Старицька-Черняхівська потім згадувала: «У 1895 році зорганізувалося в Києві Літературно-артистичне товариство. Спочатку в нього увійшов з українців небіжчик В. П. Науменко, а тоді вже запросив він і нас, і, звичайно, один по одному, та так усі ми й отаборилися в тому Літературно-артистичному товаристві, ще й того мало — зрештою опанували й правління. У склад правління увійшли: М. В. Лисенко, М. Старицький, Ольга Петрівна Косач, І. М. Стешенко й інші, і одразу діяльність товариства пішла українським шляхом і охопила широке поле. Шевченківські вечори, концерти, літературні зібрання — все це упоряджувалося тепер прилюдно у великому масштабі».

Прихід до правління КЛАТ славетного українського композитора та громадського діяча Миколи Лисенка мало особливе значення для культурної місії КЛАТ. Ось що згадувала про те Олена Пчілка (Ольга Косач): «Заснувалося у Києві «Литературно-артистическое общество». Як знати з його назви, було се товариство з свого походіння російське, себто склали його для своєї потреби письменці й артисти російські; одначе в первий же час по заснуванні товариства ввійшли туди й люди всякої іншої національності: поляки, євреї, чехи (музики) й українці. Звичайно, українців не можна було назвати меншістю взагалі, бо такі ж це було в Києві, в найбільшому осередку України; але в першій добі існування «Литературно-артистического общества» орудували в ньому росіяни... Сподівано було, що М. В. Лисенко, вступивши до товариства, приверне до нього й інших українців. Так воно й вийшло. Принаймні я можу сказати, що мене намовив увійти туди Микола Віталійович. Він казав: «Доки ми будемо тинятися десь поза хахольками? Треба нам займати позиції!» Не

яка там «позиція» бути в Літературно-артистичному товаристві, а все ж воно щось важило в культурному житті київському... Ми раз у раз влаштовували літературно-артистичні вечори, видали за час існування товариства кілька збірників літературних, що склалися з доповідей, читаних на вечорах товариства...». Стосовно конкурсної діяльності можна згадати про те, що на літературному конкурсі, проведеному 1897 року, почесну відзнаку КЛАТ у вигляді золотого жетону отримала за вірш «Струни» славетна українська поетеса Леся Українка (Лариса Косач) — дочка Олени Пчілки. Лауреатами товариства ставали й сама Олена Пчілка, і Микола Лисенко.

Одним із найпомітніших заходів, що проходили у КЛАТ, стало святкування у листопаді 1898 року 100-річчя виходу у світ «Енеїди» Івана Котляревського — цю дату відзначили як ювілей нової української літератури. До урочистостей Леся Українка написала вірш, що мав саме таку назву: «На столітній ювілей української літератури». Зі сцени товариства його декламував Михайло Старицький. Його дочка Людмила Старицька-Черняхівська пригадувала цей момент: «...Вірші Лесині зустріли рясними аплодисментами. Тоді мій тато спустився з естради і, взявши Лесю за руку, вивів на естраду, молоду бліду дівчину, відому вже всім по своїх творах, — загриміли оплески... Се вітала молодь свою любу письменницю і виявляла їй почуття своєї пошани і любові».

Як бачимо, серед членів товариства не було взаємного протиставлення за мовною чи національною ознакою. І було цілком природно, що, приміром, на столітньому ювілеї Пушкіна твори великого поета Росії читає корифей українського театру Марко Кропивницький. А коли потрібно було провести вечір пам'яті Адама Міцкевича, клопотати від імені КЛАТ перед високим начальством ідуть архітектор Володимир Ніколаєв, росіянин, і драматург Михайло Старицький, українець. Навпроти, ті, хто дотримувався шовіністичних поглядів, не мали успіху в товаристві... Ось приклад: у розпалі скандалу М. Старицький (судовий процес щодо плагіату) обирався до правління КЛАТ і навіть був включений до числа почесних членів. А Ізмаїл

Александровський (безпідставно звинуватив М. Старицького у плагіаті) тоді ж таки перестав відігравати у Товаристві скільки-небудь помітну роль».

У переліку дійсних членів КЛАТ можна також зустріти імена редактора «Словника української мови» Бориса Грінченка, майбутніх президентів Всеукраїнської Академії наук Миколи Василенка й Ореста Левицького, майбутнього генерального секретаря і міністра освіти в уряді Центральної Ради Івана Стешенка (зять М. Старицького; він тривалий час був секретарем правління КЛАТ). У творчих заходах брали участь корифеї національного театру — Марія Заньковецька, Микола Садовський, Марко Кропивницький.

У лютому 1901 р. Літературно-артистичне товариство організувало святкування 25-літньої літературної діяльності Олени Пчілки. Л. Старицька-Черняхівська прочитала реферат про життя і творчість письменниці, а М. Старицький подарував письменниці «золотий жетон» і подякував за активну участь у діяльності товариства. М. Лисенко і М. Старицький близько двох годин зачитували вітальні телеграми, що надійшли з різних міст тодішньої Росії. Провідна думка усіх телеграм найяскравіше була висловлена у привітанні від «Літературно-наукового вісника» за підписами М. Грушевського, І. Франка, В. Гнатюка, в якому, зокрема, зазначалося: «Двадцятип'ятилітні роковини літературної діяльності українського письменника в Росії серед теперішніх важких обставин — се така рідка, така виняткова поява, що, дождавшись її, майже з подивом, майже з зачудуванням скрикуєш: «От ще одна людина, що 25 літ вистояла на одній чаті, не подалась і не була передчасно зметена сею хуртовиною, що змела стількох молодих, свіжих і надійних борців. Тим більший подив, тим більша радість, коли ся людина — жінка, письменниця...»».

У 1903 році КЛАТ організувало гучне відзначення 35-річчя музичної діяльності Миколи Віталійовича Лисенка. Під час урочистостей не вдалося оминати деяких неприємних «пригод». Олена Пчілка згадувала: «За влаштування ювілею взяли ся ретельно... На жаль, намагання запобігти неприємностям були марні. На ювілейному

вечорі чергували поліцейські чини та добровільні «стукачі» — і вони знайшли, до чого причепитися... Отже, «халепа» трапилась якраз на першому ж вечорі. З нашою цензурою вийшло так, як говориться в тому прислів'ї, — що «ситили, решетили — і сокиру вмісили»; хоч як пильнували, щоб не було в привітаннях «ничего рискованного», а таки якась дійсно «зла личина», сидячи в першому ряді в залі «Купецького зібрання», де відбувався ювілей, дочулася, що в одному читаному привітанні були «возмутительные и совершенно недопустимые вещи!» Пішла ж тая личина під час перерви і сказала, кому слід, що «так і так». Тим-то після перерви, в той час, як на кону йшов якийсь артистичний додаток — спів чи декламування чогось теж присланого до ювілею, — у нас за лаштунками йшла інша, дуже прикра «інтермедія» поза програмою: прийшла поліція і робила трус, огляд привітань і адрес. Через те, що кілька привітань при огляді ми сховали, нічого не знайшлося...». До цього можна додати, що Володимира Ніколаєва викликали до правоохоронних органів, де ретельно розпитували його про «підозрілих» членів товариства. Але архітектор не дав жодних компрометуючих свідчень. Йому вдалося перекласти провину за виголошення недозволених текстів на «невідомих осіб».

Рішенням зборів КЛАТ Миколу Лисенка було проголошено почесним членом товариства.

Ще одною визначною подією стало проведення у 1904 році творчого ювілею українського письменника Івана Нечуя-Левицького. З приводу цієї події збереглися дотепні спогади. В особистому житті, у побуті Іван Семенович чітко дотримувався раз і назавжди встановленого режиму. Тож під час святкового вечора, якраз коли Іван Стещенко робив доповідь про творчий шлях письменника, вивуваець торжества раптом підвівся й попрямував до виходу. На всі вмовляння присутніх він відповідав: «Скоро дев'ята година, мені час лягати» — та й пішов собі...

Крім культурного, у товаристві все більше починає вирувати політичне життя. Все частіше на засіданнях Товариства лунали гасла: «Геть самодержавство!», «Нам потрібна революція!». Особливу ак-

тивність виявляли члени КЛАТ Анатолій Луначарський і Олександр Шліхтер (члени фракції більшовиків РСДРП). У зв'язку з таким станом речей у КЛАТ у листі до сестри Леся Українка скаржилася: «Остатніми часами в Літературному обществі почалися різні звяди і скандали... Люди вештаються, по сто раз перемолочують різні «інциденти», кричать до самооглушення, розбивають один одному слух і нерви і все-таки ні до чого путнього не договоряються... Обридає се все, нарешті, страшенно! Цур йому!» Крім конфліктів з владою додалися ще матеріальні проблеми. На хвилі перших успіхів правління КЛАТ придбало ділянку землі й ухвалило вибудувати там дохідний будинок із величезними залами для концертів і публічних лекцій. Але всі розрахунки поламала «будівельна лихоманка», що збільшила ціни на матеріал і робочу силу. Ділянки довелося позбутися з чималим збитком. Щоб залагодити справи, правління використало один із параграфів статуту, який дозволяв гру в карти у стінах КЛАТ. Відтепер відрахування з ломберного стола складали левову частку прибутків товариства. Внаслідок цього правління крізь пальці дивилося на візити осіб, котрі нічим не виявили себе в літературі й мистецтві, зате були добре відомі у середовищі картярів. Це, звичайно, не сприяло піднесенню репутації КЛАТ. Як писала та ж Леся Українка: «Літер[атурне] общ[ество] щось завело рисковану гру, ще потім почнуть літераторів та поетів за довг продавати!»

У 1905 році діяльність товариства була заборонена за «неблагонадійність».

«М. Лисенко, — згадувала Олена Пчілка, — дивився на свою діяльність у Літературно-артистичному товаристві як на громадський почин — і, дійсно, в ті часи паневоленого слова, найпаче українського, музика більше правила за слово; се була проречиста українська проповідь без слів. І тим глаголом української пісні Лисенко зогрівав серця людям».

У 1903 році М. Лисенко, за порадою В. Шухевича (познайомився з композитором під час своєї подорожі до Києва 1890 р.), паралельно з участю у Літературно-артистичному товаристві, засновують нове

музично-літературне товариство під назвою «Боян» (на зразок Львівського, яке існувало з 1891 р. з ініціативи «Руської бесіди», головою якого до 1903 року був В. Шухевич, а диригентом — український композитор і письменник А. Вахнянин і з яким довгий час співпрацював митець), що влаштовувало музичні концерти як власними силами, так і запрошуючи музикантів з-за кордону. Засновники прагнули зробити його переважно українським, щоб сприяти розвитку національної музики і залучати до музичної культури ширше коло своїх співвітчизників, але це їм не зовсім вдалося. Літературно-музичне товариство «Боян» проіснувало 2 роки. Причиною припинення його діяльності Олена Пчілка вважала «різношерстність членів», серед яких були українці, росіяни, чехи, поляки, котрі не завжди у своїй діяльності знаходили спільну мову.

У 1908 році було відкрито Київський Український клуб, або «Українське громадське зібрання». Його очолив комітет у складі М. Грушевського, Олени Пчілки, Д. Дорошенка, С. Єфремова та М. Лисенка, який був незмінним головою ради старшин клубу і з нагоди відкриття клубу написав фортепіанний твір «На вхідчини». Активну участь у діяльності клубу брали: громадсько-політичний діяч і видатний мислитель Іван Огієнко, історик мистецтва Д. Антонович, археолог, мистецтвознавець М. Біляшівський, літературознавець С. Єфремов, письменники О. Олесь, О. Пчілка, Леся Українка, Л. Яновська, актори М. Заньковецька, М. Садовський, театрознавець і драматург Л. Старицька-Черняхівська, режисер М. Старицька, педагог С. Русова, видавець В. Бублик, хірург М. Галін, нейрогістолог, перекладач О. Черняхівський та ін.

Український клуб не проминали приїжджі гості, зокрема й з Галичини — Іван Франко, Осип Маковей, бували діти Михайла Драгоманова — Аріадна, Світозар. «Я була захоплена Києвом, і спогади з того перебування є незатерті, чи то вид з Купечеського саду на Дніпро, чи прогулка кораблем до Канева на могилу Шевченка. На додаток, була прекрасна погода, цвіли славні київські каштани й акації, і мені видався Київ найкращим містом, яке я бачила, хоч знала всі майже

європейські столиці. Зустріч у Києві була дійсно святочна: були присутні всі визначні митці й громадські діячі: Микола Лисенко, Коцюбинський, Старицька-Черняхівська, Євген Чикаленко і багато інших. Клуб був на партері (тут: у напівпідвалі), і вікна в цей теплий червневий вечір були відчинені. Дивувало мене, що біля вікон стоять якісь молоді хлопці. Щойно коли по промовах сів Лисенко до фортепіяну і почав грати «Ще не вмерла», а хлопці поспішно зачиняли вікна, ми розуміли, що це була обережність перед поліцією, щоб ніхто не підслухував поборницьких промов, а тим більше — національного гімну, що його під супровід Лисенка всі голосно співали» (зі спогадів Олени Федак).

У клубі діяло три комісії: артистична, літературна і господарська. Відповідно встановився і певний розпорядок роботи клубу: щосереди влаштовувались літературні вечори, щосуботи — танцювальні і щонеділі — концерти для дорослих та досить часто дитячі ранки. Діяв молодіжний спортивний гурток.

У клубі влаштовувалися свята пам'яті Т. Шевченка, читання лекцій і рефератів. На його сцені виступали актори російського драматичного театру «Соловцов», музиканти київських симфонічного та оперного оркестрів.

У 1909 році Український клуб уперше в Києві організував велике дитяче свято в пам'ять Тараса Шевченка. Одним з ініціаторів його проведення була Олена Пчілка, яка згодом писала: «Хоч траплялося в Києві й давніше, що збиралися дітки на Шевченкове свято, але то було так собі десь у знайомих, невеличким гурточком. А се вже було прилюдне, урочисте свято, в громадській світлиці «Українського товариства», з оповістками в газетах і т. ін.».

Київський Український клуб швидко набув собі великої популярності серед української громадськості міста. Саме для Українського клубу Микола Лисенко написав свою маленьку оперу «Ноктюрн» на лібрето Людмили Старицької-Черняхівської. Як згадувала сама авторка лібрето, воно надзвичайно сподобалося М. Лисенкові, оскільки перенесло композитора «...в часи його молодих літ. У цю оперу

ввійшли мелодії старовинних романсів, співаних з молодих літ Миколою Віталійовичем».

Рада клубу регулярно організовувала вечори, присвячені творчості видатних українців, для всіх бажаючих щорічні пароплавні прогулянки з Києва до могили Т. Шевченка.

При Київському Українському клубі діяв очолений Миколою Лисенком Центральний комітет з відзначення 50-х роковин смерті Т. Шевченка. Величезна організаційна праця була, однак, спаралізована незадовго до наміченого святкування у лютому 1911 року. М. Лисенка викликали до канцелярії губернатора і фактично заборонили свято у Києві. Микола Лисенко до дочки Мар'яни писав: «...Давно ми вже відмовилися святкувати 50-річчя смерті Шевченка, бо як Меньшиков у «Новому времени» (петербурзька газета), а Савенко у «Киевлянині» почали свою чорну місію, обкидати болотом та доноси складати, то й жалка тутешня адміністрація, рабськи заклавшись, кинулась обмежувати наше свято. Генерал-губернатор через губернатора написав, поставив свій ультиматум, щоб ні один галичанин не прибув до Києва, бо Савенко, бач, вигукнув, що вже Україна кишить австрійськими шпигами, що на границі стоїть австрійське військо, яке щохвили готове впасти на Росію й одбити Україну, що в Києві вже існує освідомительне бюро, коли зачинати повстання і т. ін., і т. ін. І хоч такі абсурди, звичайно, у європейській голові не могли б міститися... а мою кантату («До 50-х роковин з дня смерті Т. Шевченка» на вірші Володимира Самійленка), вже видрукувану, цензор сконфіскував і не випускає з типографії. З марта я візду до Москви, щоб 5-го бути на торжественному спектаклі і концерті».

«...Свято, однак, відбулося, прибравши цілком інший характер мовчазної демонстрації. Ніяких промов, без слів, при портреті Т. Шевченка, який стояв у великій залі клубу, організації нашого громадянства, як і інших народів, склали вінці», — писав Левко Лукасевич.

У жовтні 1912 р. діячів Українського клубу київська влада звинуватила у пропаганді заборонених видань (під час трусу жандарми

виявили кілька примірників американської української газети «Свобода»), і клуб було закрито.

Новим же осередком київського культурного життя став мистецький клуб «Родина», що відкрився невдовзі після смерті М. Лисенка, у грудні 1912 року. На першому ж його засіданні урочисто виконувався останній музичний твір Миколи Лисенка — одноактна опера «Ноктюрн».

Останній період життя Микола Віталійович звертається до царини духовної музики і пише низку творів: «Камо пойду от лица Твоего, Господи» (1909), «Пречистая Діво, мати руського краю» (1909), «Діва днесь пресущественного раждает», «Хресним дровом», «Давидів псалом» (1910).

Розділ вісімнадцятий
ВІЧНІСТЬ

Смерть дружини та вірного друга-побратима Михайла Старицького, кілька обшуків, а також арешт, хоч і короточасний, виснажлива творча праця і активна громадська діяльність не могли не позначитись на здоров'ї композитора. Життя йшло до кінця...

З незбореною силою проснулося в душі туга за рідними місцями. У липні 1911 року Маєстро здійснив у супроводі І. Стешенка останню поїздку на Посулля, в край дитинства і юності, пробувши на батьківщині, в рідних Гриньках, всього два тижні; із жалем оглядав залишки батьківського будинку, занедбаний сад... У с. Жовнин, де проходило його дитинство, він зупинився біля подвір'я свого товариша юнацьких літ Д. Стовбира-Лимаренка. Колись, в студентські роки, у нього таємно він зустрічався з дівчиною-селянкою. Господаря не було вдома. Через кілька днів 73-річний Данило пішки прийшов, щоб побачитись з Лисенком. Не могли наговоритися, згадуючи молоді літа. Потім Микола Вігалійович сів за фортепіано, а Данило заспівав тих пісень, що співали молодими на вулиці. І було між ними таке духовне єднання, злагода, що полтавцю І. Стешенку подумалось: «Яка сила вогню в українському серці!»

Влітку 1912 року Лисенко їде лікуватися на курорт Наугейм. Повертається бадьорим, сповненим бажання працювати. Пише одноактну оперу на фантастичний сюжет «Ноктюрн», хоролий твір на

слова Т. Шевченка «Боже нашими ушима», розпочинає оперу «Літня ніч», але вже не встигає закінчити її.

Уранці 24 жовтня 1912 р., збираючись до своєї школи, композитор почув себе недобре.

«Настав той нещасний день 24 жовтня 1912 року. Я зранку була дома, сиділа в своїй редакції «Рідного края», коло чогось поралась. Коли це затремтів у дверях раптово, турботно дзвінок... То прибігли з домівки Миколи Віталійовича по мою дочку, лікарку; кликали притьмом, бо у Миколи Віталійовича стався страшенний припадок з серцем. Казали, устав був Микола Віталійович ранком немов би зовсім здоровий, збирався, як завжди, йти до своєї школи; аж тут перед самим виходом стало йому недобре; він повернувся в свою кімнату, хотів либонь прилягти, та перед ліжком упав додолу; ми його підвели, поклали на ліжко; та не одходить... задихається, хрипить... А лікарів нікого немає: той — сам хворий, той виїхав з дому!.. Бігаємо, кличемо в телефон — нікого не захопим!

Дочки моєї теж не було дома. Ми кинулись бігти, самі не знаючи куди!..

Побігли в різні боки шукати лікарів...

Коли я забігла до хати Миколи Віталійовича, думаючи, що, може, вже котрий з лікарів прибув, я справді застала двох лікарів... Вони, нахилившись над хворим, пильно клопотались коло нього (давали якісь ліки чи впускали щось у кров), отже заступала обличчя Миколи Віталійовича; та, коли я побачила саму постать його, — в душі в мене похолонуло!.. Убраний так, як був перед виходом до школи, він лежав зовсім нерухомо, жакливо випроставшись... Але ще була надія... Але ні!.. рука опустилася і більше не підіймалась... То був останній рух, то було останнє зітхання...

Серед плачу й голосіння в сусідніх покоях я зайшла в ту хату. Небіжчик лежав, схиливши голову на лівий бік, зсунувшись на край подушок; обличчя було темно-червоне, напружене, та смерть ще не встигла наложити на нього своєї камінної руки; в обличчі ще не було мертвої нерухомості й суворості, в ньому начебто ще була тінь жит-

тя, живого виразу; та не мука, страшна, передсмертна, малювалась у тому обличчі, а якийсь безмірний смуток і жаль!... Я вийшла з хати... Коли я знов прийшла перед панахидою, я побачила небіжчика вже на столі. Смерть вже згасила на його обличчі останню іскру життя чи останній слід живого чуття... Смерть неначе говорила: «Гетьте, всі жалі й світові турботи! Я над всіма владаю, я все перемагаю!» І правда!..» — писала у «Спогадах і думках» Олена Пчілка.

З метричної книги про померлих за 1912 рік, виданої причтом Києво-Либідської Благовіщенської церкви: «Микола Віталійович помер від паралічу серця, внаслідок загального склерозу 24 жовтня, похований 28 жовтня 1912 року».

З повідомлення газети «Рада» від 29 жовтня 1912 року: «Вчора у Києві одбувся похорон великого українського композитора і громадського діяча Микола Віталійовича Лисенка. Ще не було 8 год. ранку, як до Володимирського собору почали збиратися родичі, депутації і близькі до покійного люди. По всім вулицям, які ведуть до собору, а також на Нестерівській, Фундуклеївській, Гімназичній, Бібіковському бульвару великі групи людей спішили до церкви. Публіка все прибувала. Аж до самого Університету, на вулицях, де мав проходити жалобний кортеж, люди стояли шпалерами на тротуарах. Рух на вулицях було припинено. Стали трамваї, екіпажі. Прибули великі наряди кінної і пішої поліції. Після останнього цілування труну підняли депутати і громадські діячі. Віко винесли окремо. З собору тіло було винесено на площу, де стояли лавою студенти. Спереду жалобної процесії йшли учениці школи М. В. Лисенка, які несли віко труни. Далі йшли хори: хор Яциневича, хор курсисток Вищих жіночих курсів, хор студентів Університету під орудою О. А. Кошиця (до 200 душ), далі хор учнів.

Число хористів у цих хорах досягло 1000 душ. За хором несли тіло М. В. Лисенка. Коло труни несли запалені ліхтарі. Жалобна процесія рушила від собору. В цей час народу було більш 50 000 душ. Ніколи біля Володимирського собору не було такої сили людей... Всіх вінків було коло 150. На одній колісниці були виключно вінки з живих

квіток. З Бібіковського бульвару процесія повернула до Університету Св. Володимира. Тут процесію зустрів робітничий хор Українського драматичного товариства і нові натовпи людей... Жалобна процесія простяглась більше ніж на версту. Поліція не дозволяє становитись і прохає йти швидше... На Байковому кладовищі могила М. В. Лисенка недалеко од головних воріт на головній алеї. Тут процесію вже ждали. Лави студентів стояли скрізь з обох боків алеї. Скрізь був порядок. Тільки внесли тіло на кладовище, як поліція заперла браму і більшої частини публіки не пустила. Труну положено в залізобетонний саркофаг. Перед тим як опускати в могилу тіло небіжчика, почалися промови».

«Такого похорону золотоголобий Київ ще ніколи не бачив, а може, й не побачить. Це був похорон, яким уся Україна віддавала останню шану своєму славетному кобзареві», — писав Микола Садовський.

На похорон М. Лисенка прибули депутації зі Львова, Москви, Варшави, Катеринослава, Одеси, Полтави, Харкова, Лубен і інших міст. З Галичини — від музичного інституту ім. М. Лисенка у Львові д-р Станіслав Людкевич, від «Львівського Бояна» проф. Філарет Колесса, співак і музичний критик Михайло Волошин, фольклорист та етнограф Володимир Шухевич.

У некролозі С. Єфремов відмічав: «...для нас... чи не природнішим, ближчим і далеко зрозумілішим буде цей образ вічно молодій душі, що була Інтимною Силою українського руху, його вогнем і живим зв'язком, що збирала порізаних в єдиний гурт і звідси, з центра, оживляла всіх одною думкою».

ЛІТЕРАТУРА

Архімович Л., Гордійчук М. Микола Віталійович Лисенко. Життя і творчість. / Л. Архімович, М. Гордійчук. — К.: Мистецтво, 1963. — 352 с.

Булат Т. Микола Лисенко: моноарис / Т. Булат. — К.: Муз. Україна, 1973. — 106 с. — (Творчі портрети українських композиторів).

Булат Т. Героїко-патріотична тема в творчості М. В. Лисенка. / Т. Булат. — К.: Наук. думка, 1965. — 152 с.

Василенко З. Фольклористична діяльність М. В. Лисенка / З. Василенко. — К.: Наук. думка, 1972. — 188 с.

Дяченко В. А. Микола Віталійович Лисенко: життя і діяльність / В. А. Дяченко. — К.: Муз. Україна, 1968. — 120 с.

Микола Лисенко у спогадах сучасників: [Зб. спогадів про укр. комп. й муз.-громад. діяча 1842—1912]. — К.: Муз. Україна, 1968. — 821 с.

Лисенко О. Н. М. В. Лисенко у спогадах сучасників / упоряд. О. Н. Лисенко. — К.: Муз. Україна, 1968. — 822 с.

Лисенко М. В. Листи / М. В. Лисенко; упоряд. текстів, ілюстр. матеріалу, передмова, комент., анот. імен. показ. Р. М. Скорульської, редкол.: А. П. Лашенко (голова) та ін.; Нац. муз. акад. України ім. П. І. Чайковського, МВДУК. — К.: Муз. Україна, 2004. — 680 с.

Ревуцький Д. М. Микола Лисенко. Повернення першоджерел / Д. М. Ревуцький; упорядкув. текстів, ілюстр. матеріалу, імен. по-

кажч., вступ. ст. В. В. Кузик. — К.: Муз. Україна, 2003. — 320 с.: фото, ноти.

Світ Миколи Лисенка. Національна ідентичність, музика і політика України XIX — початку XX століття / Тамара Булат, Тарас Філенко. — Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США; Київ: Майстерня книги, 2009. — 408 с.

Товстуха Є. Микола Лисенко: Оповіді про композитора. / Є. Товстуха — К.: Рад. письменник, 1998. — 343 с.

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Розділ перший. Родовід.</i>	3
<i>Розділ другий. Дитинство.</i>	10
<i>Розділ третій. Університетські роки.</i>	
Початок музичної діяльності	18
<i>Розділ четвертий. Заробітчання. Микола Лисенко</i> на Таращанщині (1865—1867)	22
<i>Розділ п'ятий. Лейпциг—Прага—Лейпциг. 1867—1869</i>	28
<i>Розділ шостий. Київ—Галичина—Сербія— Київ (1869—1874)</i>	31
<i>Розділ сьомий. Микола Лисенко і Остап Вересай</i>	35
<i>Розділ восьмий. Петербург. Концертна діяльність (1874—1876)</i>	44
<i>Розділ дев'ятий. Фольклористична та хорова діяльність</i>	47
<i>Розділ десятий. Світоч слова і Світоч музики:</i>	
Микола Лисенко і Тарас Шевченко	54
<i>Розділ одинадцятий. Микола Лисенко та його опера</i> «Тарас Бульба».	64
<i>Розділ дванадцятий. Свято української інтелігенції</i> у Полтаві	69
<i>Розділ тринадцятий. Ювілей</i>	76
<i>Розділ чотирнадцятий. Музично-драматична школа</i> (1904—1918)	80
<i>Розділ п'ятнадцятий. Кохання у житті Миколи Лисенка.</i>	
Законна дружина — Ольга. Цивільна дружина — Ольга.	86
<i>Розділ шістнадцятий. Родинні цінності.</i>	100
<i>Розділ сімнадцятий. На громадській ниві</i>	109
<i>Розділ вісімнадцятий. Вічність</i>	119
<i>Література.</i>	123

Науково-популярне видання

КОЛЯДА Ігор Анатолійович
КОЛЯДА Юлія Ігорівна
ВЕРГУН Сергій Іванович

МИКОЛА ЛИСЕНКО

Головний редактор *О. В. Красовицький*
Відповідальна за випуск *Р. Є. Панченко*
Художній редактор *Л. П. Вировець*
Технічний редактор *Г. С. Таран*
Комп'ютерна верстка: *В. М. Аелін*
Коректор *Л. І. Вакуленко*

Підписано до друку 27.07.15. Формат 70×108 ¹/₃₂.
Умов. друк. арк. 5,60. Облік.-вид арк. 6,30.
Тираж 1200 прим. Замовлення №

ТОВ «Видавництво Фоліо»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 3194 від 22.05.2008 р.

61057, Харків, вул. Римарська, 21А
Електронна адреса:
www.folio.com.ua
E-mail: realization@folio.com.ua
Інтернет-магазин
www.bookpost.com.ua

Надруковано з готових позитивів
у ТОВ «Видавництво Фоліо»
61057, Харків, вул. Римарська, 21А
Свідоцтво про реєстрацію
ДК № 3194 від 22.05.2008 р.

